

ДУЙСЕНБАЙ САЙТОВ

ХУІІІ—ХІХ ҒСІРЛЕРДЕГІ
ҚАРАҚАЛПАҚ ШАЙЫРЛАРЫ
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТИЛИ

ДУИСЕНБАИ САПТОВ

XVIII—XIX ҒСІРЛЕРДЕГІ
ҚАРАҚАЛПАҚ ШАЙЫРЛАРЫ
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТИЛИ

*(Жийең жырай, Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақ
шығармаларының материаллары тийкарында)*

НӨКІС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1989 г.

Дүйсенбай Сәйтов
XVIII — XIX ғасырлардағы қарақалпақ ша-
йырлары шығармаларының тили:

(Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз
хәм Бердақ шығармаларының материал-
лары тийкарында). Жууаплы редактор
— А. Бекбергенов. — Нөкис: «Қарақал-
пақстан», 1989. 80-бет.

Бул мийнетте XVIII — XIX ғасырларда жасаған қарақал-
пақ шайырлары Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз хәм Бер-
дақ шығармаларының тили, олардағы фонетикалық, грамма-
тикалық хәм лексикалық өзгешеліклер кеңиен сөз етиледі.
Қытай тюрколог илимпазларға, аспирантларға, мектеп
муғаллимлерине хәм филология факультетинин студентлери-
не арналған.

Жууаплы редактор — филология илимлеринин кандидаты:
А. Бекбергенов.

Рецензентлер: филология илимлеринин кандидатлары:
О. Бекбаулов., У. Ембергенов.

С 4603020000 — 103 63 — 89
М — 357(04) — 89
ISBN 5 — 8272 — 0451 — X

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1989

КИРИСИҢ

XVIII — XIX ғасырлардағы қарақалпақ классиклери
Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақ шығар-
маларының тилин сөз еткенимизде, негизги мақсетимиз
оларда ушырасатуғын тилдик (фонетикалық, морфоло-
гиялық, лексикалық) өзгешеліклерди көрсетиуден иба-
рат.

XVIII — XIX ғасырлардағы классиклеримиздин шы-
ғармалары тууралы әдебиятшы А. Қаримов (32), Т. Са-
ғитов (57), Б. Исмайловлар (38) өзлеринин моногра-
фиялық мийнетлерин жазды. Бул илимпазлар жазба
әдебиятымызды кимнең баслау керек, деген пикирди ор-
таға салып, «Жийен жыраудын творчествосы тийкары-
нан аўызекки түрде таралғанлықтан, фольклордың
қатарында да есапланып келди. Бирақ соңғы ўақыт-
ларда гейпара әдебиятшылар (Б. Исмайлов, И. Сағи-
тов) бул жөнинде дурыс пикирлер айтып «революция-
ға дейинги классик шайырлардың творчествосы, соның
ишинде Жийен творчествосының да жазба әдебиятлық
характерин көрсетип береді», деп пикир айтады (32,
19).

Усы әдебиятшылардың пикирлерин есапқа ала оты-
рып, жазба әдебиятымызды Жийеннен баслағанымыз-
ды дурыс деп ойлаймыз.

Жийен жырау Аманлық улының (1730—1784) «Пос-
қан ел» тарийхий поэмасы тууралы әдебият изертлеу-
шилердин еки түрли пикирин гезлестиремиз. Биринши-
ден, Н. Дәуқараев «Посқан ел» поэмасы қарақалпақ-
лардың ата журты Түркстанды таслап «Хорезмге көши-
ўи, яғний, 1743-жылғы қазақтың Киши жүзинин ханы
Әбилқайырдың шабыўылы менен байланыслы, деп көр-
сетип, «Посқан ел» қарақалпақлардың Түркстаннан

Хорезмге көшіуінен ибарат реал, тарихый фактлерге тийкарланған», дегенди айтады (20, 128). «Посқан ел» поэмасында 1743-жылғы Киши жүздің ханы Әбилқайырдың шабыуылы емес ал, 1760—1762-жыллардағы қарақалпақтардың басынан кешкен ұақыялары, олардың арқа Хорезмге қарай массалық түрде көшіуі сөз етиледи, дейди (ЖЖ., 26). А. Кәримовтың бұл пикирлері туурыға келеди, өйткени «Посқан ел» поэмасының өзінде де Жийеннің Сырдарьяның төменгі жағынан (Түркстаннан) «Посқан ел» поэмасын жазбасынан бұрын көшкенлігін мына қатарлардан көриу мүмкин.

Ата журты Түркстан,
Онда да паян етпеди.
Күн-түн қайналып,
Он екі айда тапқаны
Қыс азыққа жетпеди.

Бундағы «Онда да паян етпеди», дегенше қарағанда, шығарманы жазып отырған (1760—1762) жылғы көшіуден бұрын да, қарақалпақтардың көп бұлғишиликке ұшырағанын, Хорезмге көшіуінің болса соңғысы екенін көрсетип тұр.

Бұл жоқарыдағы әдебиетшыларымыздың, сондай-ақ тарихшыларымыздың пикирін жуұмақластырғанымызда, қарақалпақтар XVII ғасырдың ақырынан XVIII ғасырдың ортасына дейін Сырдарьяның орта хәм төменгі территориясында күн кеширгенін, биринши рет 1743-жылы Киши жүздің ханы Әбилқайырдың шабыуылы нәтижесінде Жанадарья бойына, екінши рет Ералы Султан басқарған қазақтардың шабыуылынан Хорезмге көшкенлігін көреміз. Жийен жырау усы екі бұлғишиликті өз көзі менен көрип, әш-әптада халықтың ауыр азабына ортақ болған. Егер Жийеннің туылған ұақытын 1730-жыллар деп шамаласақ, ол 1743-жылғы Әбилқайырдың шабыуылында ол 13 жасында, 1760—62-жыллардағы Ералы Султанның басқыншылығы дәуірінде 30—32 жаслар шамасында болып, екі жаугершиликті өз көзі менен көрген.

Күнхожа Ибрайым улы (1799—1880) қарақалпақтардың Хорезмге көшин келгеннен кейинги белгилі шайыры болып есанланады. Ол өз дәуірінде шайыр болыу менен бирге бақсы да болған.

Күнхожаның тарихый ұақыяларды сөз ететугын

шығармаларының қатарына «Умытпаспан», «Түйе екенсең т. б. қосықтары киреди. Олардың мазмұны Хийұа ханы менен тығыз байланыссы. Хан өз территориясындағы бақсы-жырауларды шақыртады. Солардың бири болып Хийұаға Күнхожа да барады. Сонда шайыр Хийұа ханының зулымдықтарын жоқарыдағы шығармаларында баянлайды, оларда Мәдемин ханның да атын атайды:

Патшаның сенен жас малы,
Қусаған малға дусмалы,
Мәдемин ханның бас малы,
Жети атасын билерменсең? (Кх., 90). —

Күнхожаның жоқарыдағы қосық қатарларында келтирген Мәдемин хан (тарихый дәрежелерде — Мухаммед Әмин) 1845—1855-жылларда Хийұаның ханы болған. Күнхожа Хийұаға сол ханның дәуірінде (1845—1855) барған болыуы керек.

Күнхожа шығармалары қарақалпақ классикалық поэзиясының қәлиплесіуіне үлкен үлесін қосты. Шайыр ол XIX ғасыр хәм оннан соңғы дәуірлерде жасаған шайырларымыздың ұстазы есабында танылды. Оның шығармаларында қарақалпақ халқының өткендеги ауқалы хақықат түрде көрсетілген.

Бердақ Фарғабай улы (1827—1900) — XIX ғасырдеги қарақалпақ шайырларының ишинде биринши болып халқымыздың тарихый, өткендеги қахарманлық гүреслерін сөз етип, сол жолда бир талай мийнет еткен шайыр. Ол өз халқының тарихый, өткендеги қахарманлық гүреслері туұралы «Шежире», «Айдос бий», «Амангелди», «Ериазар бий» сыяқлы бир қанша шығармалар дәретти. Оларда нағыз илимий жол менен жазылған тарих болмаса да, бир қатарларының тарихый хәм көркемлік әхмийеті зор (57,205). М. Тилеумуратов шайырдың тарихый шығармаларының өткендеги тарихты көрсетуіде бақалы екенлігін былай көрсетеди: «Бердақ шығармалары тийкарынан алғанда өз заманының ұақыяларын бузбастан хақықат көрсетеди. Ал Хорезм тарихшылары қарақалпақтардың XIX ғасырдеги тарихына байланыссы көп материаллар беріу менен бирге, қарақалпақ халқының Хийұа ханларына қарсы азатлық гүреслерін Хийұа ханларының кеуіліне дурыс келетуғын етип сүұретлеуге мәжбүр болған.

Бул көз-қарастан қарағанда Бердақтың шығармалары бізге қунлы материал болып хызмет етеди (62,8—4).

Шайырдың «Шежире» поэмасы оның 1941, 1950-жылдарда басылған топтамаларында жәрияланды. Сондай-ақ ол қарақалпақтар арасынан жыйналып 1903-жылы Ашхабадта басылып шыққан материалдарда да бар. «Шежире» сөзінің мәнісі ата-бабалар тарихы, бір халықтың, урыұдың ата-тегі, шығысы деген сөз. Бердақтың «Шежиресінің» бас бетінде қарақалпақ хәм қазақ халықтарының тууысқан екенлігі айтылады.

Буннан кейінгі қосық қатарларында қарақалпақтан өзбек, түркмен халықтарын айырып шығарады. Поэманың соңғы бетлерінде XIX әсирдегі хәм оннан бұрынғы дәуірлерде халықтың ауыр күн көриси, яғни, XVIII—XIX әсирлердегі қарақалпақтардың Сыр-дәрья бойынан көшкенлігі, Жаңадәрьядағы жаугершилкке ушырауы хәм Хорезмге келгеннен кейінгі ауыр турмыслары баян етіледі.

«Шежире» де шайыр қарақалпақтардың қайдан келип шыққанлығын сөз етеди.

Бердақ аты аталған шығармаасында қарақалпақтардың хәзіргі ұақыттағы сақланып киятырған алты урыұға бөлінуіні баянлайды:

Мүйтеп, Қоңырат, Қытай, Қышпақ,
Кенегес, Маңғыт ақ пышақ,
Бәри алты урыұ қарақалпақ,
Сол жерден айтырлған екен (Б., 1950, 195).

Бердақтың «Айдос бий» хәм «Ерназар бий» поэмаларында сүүретленген тарихый ұақыялар оқыған адамның дыққатын өзине тартады. Бириинши шығармада 1827—1828-жыллардағы халық азатлық түресине басшылық еткен Айдос бийдің халыққа қиянат етип, ең кейінде Хийұа әскерлері тәрәпинен өлтирилгенлігі сөз етилсе, «Ерназар бий»де 1855—56-жыллардағы халық азатлық көтерлісіне Ерназардың басшылық етиуі сүүретленеди хәм өз ишиндегі «алма жеген алпыс бийдің» бири, Хийұа тәрәпине сатылған Ерназар кенегестің хийлекерлігіннің салдарынан көтерлістің жеңилуі, Ерназар кенегестің бузық хәрәкетлері әшқараланады.

Шайырдың шығармаларында өткенди тарийлейту-

ғын тарихый шынлықлар көп гезлеседи. Мысалы, «Алмақ патша» дәстанында халықтан еситкен, оқыған дәреклерінің тийкарында ертедегі жауыз патша туұралы гүрриң етіледі.

Ал, «Амангелди» де қарақалпақтардың XVIII әсирдегі Қоқан ханларының қол астындағы аянышлы өмири, оған басшылық еткен Амангелди батырдың қахарманлығы айтылады.

Бердақ шығармаларында булардан басқа да XVIII—XIX әсирлердегі тарихый жағдайларға қатнаслы тың материаллар да көплен табылады.

Әжинияз Қосыбай улы (1824—1887)—XIX әсирдегі белгилі қарақалпақ шайыры. Әжинияздың өз көзи менен көрген, қатнасқан тарихый ұақыялары туұралы шығармаларының қатарына 1858—1859-жыллардағы жаугершиллік темасына арналған «Бозатау» поэмасы жатады. Оған арқау етип Хийұа ханының езиушиллігіне шыдамаған халықтың бас көтериуі алынған. Солай етип, XVIII—XIX әсирлердегі шайырлар тек шайыргана болып қалмастан өз заманында тарихый да болған. Тарихшы илимпазлар шайырлардың шығармаларындағы тарихый шынлықты көрсетсе, әдебиетшылар олардың реалистлик әдебиетқа жаңа бағдар берип, демократиялық патриотизмди жоқары көтергенлігін сөз етеди (20,206). Усы XVIII—XIX әсирлердегі шайырлардың шығармалары қарақалпақ сөйлеу тилинің тийкарында пайда болған жазба әдебий тилимиздің қәлиплесиуінде де үлкен роль атқарады.

Классик шайырларымыздың шығармалары ұақтында жазба түрінде қалдырылмай, тек ғана 30-жыллардың басларынан баслап халық арасынан жазып алына баслады. Оннан соңғы дәуірде сол жыйналған материаллар жаңадан табылғанлары менен толықтырылып киятыр. Бунда жыйнаушылар өзлерінің хәр бир шығармаға берген паспортында биразы ауызша түрінде, ал екінши биреулерин қолжазба дәптеринен көширип алғанлығын көрсетеди. Шайырлардың шығармаларының қолжазба дәптерлеринде жазып алынған вариантларында 1928-жылға шекемги араб графикасына тийкарланған жазыудың орфографиялық нызамлықлары көзге түседі. Ал, ауызеки тилден жазып алынғанларында сөйлеу тилине тийисли тиллик белгилер ушыра-

сады. Сонылықтан бул шайырлардың шығармаларының тилин еки түрди көзқарастан анализлеу керек:

1. Оларға қарақалпақ халқының улыўма халықлық сөйлеу тилинің тәсири.

2. Орта Азиялық «түрки» тилинің тийгизген тәсири.

Улыўма халықлық сөйлеу тили менен әдебий тил өзлеринин ықшамлылығы ҳәм нормаласыўы, гейпара тиллик белгилердиң азлы-көпли көриниўи менен бир-биринен нарықланады. Сөйлеу тилинің аўызеки формасының тийкарында халық аўызеки әдебиятының үлгилери дөреген. Бирқаша ўақытларға шекем қарақалпақ тилшилер арасында революцияға шекемги қарақалпақларда жазыўдың болыўына байланыслы ҳәр түрди көз-қараслар болды. Базыбир изертлеушилер қарақалпақ тилинің жазыўы Уллы Октябрьден соң қарақалпақ автономиялы областы дүзилгеннен баслап пайда болды, деген пикирди билдиреди.

Көпшилик изертлеушилер қарақалпақлар арасында бир қанша естеликлердиң қол жазба түринде қалдырылыўы ҳәм Қарақалпақстанда XIX әсирдиң басларында ақ «Ғәрип-ашық», «Саятқан-Ҳамра», «Ғөрүғлы», «Шахнама» усаған дәстанлардың бизиң тилимизге аўдарылыўының өзи-ақ қарақалпақ халқының жазыўы революцияға шекемги дәуирде болғанлығынан дәрек бередди, қарақалпақ шайырлары өз дәуиринде саўатлы адамлар болып шығармаларын жазба түринде дөреткен деп көрсетеди (17,17). Олар той-мерекелерде өз шығармаларын халыққа оқып яки бақышылық етип, қосықларды намаға салып айтыў жолы менен де таныстырған. Бул мәселе бойынша Н. Дәўқараев: «XVI әсирде Сыр-дәрьяның төменги жағына, ал оннан соң XVIII әсирдиң ақырында Хорезмге қайтып келгеннен кейин қарақалпақлар Орта Азияның басқа халықлары менен мәдений тәрептен байланыса баслады. Бул қарақалпақлардың кем-кемнен жақсы турмысқа өтиўине, әдеўир жоқары мәдениеттиң элементлерин ийелеўине, қарақалпақлардың арасынан саўатлы адамлардың шығуына тийкар салды ҳәм қарақалпақлардың жазба поэзиясы пайда болды. Бул жазба поэзияның ең биринши баслаўшысы деп Жийен Аманлық улын есаплау мүмкин», деп көрсетсе (20,17), Б. Исмайлов: «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының мысаллары ҳәм теориялық мағ-

лыўматлар тийкарында XVIII—XIX әсирлерде ҳәм XX әсирдиң басларында жасаған Жийен жыраў Аманлық улы, Әжинияз Қосыбай улы, Құнхожа, Бердақ, Өтеш Алшынтай улы, Омар Сүгирибет улы ҳәм басқалардың творчествосынан ибарат қарақалпақ классик поэзиясы жазба әдебиет характерине ийе болды деп жазады (27,97).

Шайырлардың шығармаларының тиллик белгилерине нәзер аўдарсақ, оларда ҳазирги әдебий тилден аз да болса фонетикалық, лексикалық, грамматикалық өзгерислердиң бар екенлиги көринеди, олар бурынғы шагатай тилинің белгилери менен ушласады. Деген менен шығармалардағы бундай белгилер бир тегис емес, олар биз сөз етип отырған шайырлардың шығармаларында сийрек қолланылған.

Жийен жыраў, Құнхожа, Әжинияз ҳәм Бердақ ҳазирги миллий жазба әдебий тилимиздиң дәслепки баслаўшылары болды, жазба әдебий тилимиздиң тийкарын салды.

Сонылықтан да бул шайырлардың шығармаларының тили жазба әдебий тилдиң тарийхы ҳәм оның қалыптесиў дәуирин анықлау үшін баҳалы материал болып табылады.

Қарақалпақ классик шайырлардың шығармалары аўыздан-аўызға өтип сақланып келгенликтен, оларда диалектик айырмашылықлар да орын алған. Сонылықтан да олардағы гөворларға тийисли өзгешеликлер де анализленди.

XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары Шығыс халықларының әдебий тилин жақсы билген ҳәм ол тиллердиң байлықларын өзлериниң шығармаларында шеберлик пенен пайдаланған (21, 40), сонылықтан олардың шығармаларына Шығыс әдебияты классиклериниң тийгизген тәсирлери де сөз етиледди.

Бул мийнеттиң жазылыўында А. М. Щербактың (72, 73), А. М. Кононовтың (35), В. В. Решетовтың (54), Н. К. Дмитриевтың (22), И. А. Батмановтың, Н. А. Баскаковтың (7,8), Д. С. Насыровтың (50), Е. Бердмуратовтың (17), Х. Ҳамидовтың (60), У. Бекбаўловлардың (15) мийнетлери кеннен пайдаланылады.

XVIII—XIX ҒАСРЛАРДАҒИ ҚАРАҚАЛПАҚ КЛАССИКЛЕРИ ТИЛИНИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ классиктері Жийен жырау, Құнхожа, Әжинияз, Бердақ шығармаларының фонетикасы тийкарынан алғанда қазіргі әдеби тілимиздің фонетикасы менен бирдей. Бирақ олардың шығармаларында қазіргі әдеби тілимиздің орфографиясы менен салыстырғанда көзге түсетугын өзгешеликлер бар. Классиклердің шығармалары бизге ауыздан-ауызға өтуі арқалы хәм қол жазба түрінде келип жетти. Сонылықтан да шығармалардағы фонетикалық өзгешеликлер, бириншиден, сөйлеу тилиниң белгиси ретинде көзге түссе, еккиншиден, Октябрь революциясына шекемги араб графикасында жазылған Орта Азиялық «түрки» әдеби тілиниң тәсиринен енген фонетикалық өзгешеликлер болып табылады.

Классиклердің шығармаларындағы фонетикалық өзгешеликлер сол уақыттағы хатқа түсириушилердің сауатлы, сауатсызлығына да байланысly болып келеди.

Шайырлардың шығармаларындағы фонетикалық өзгешеликлер бирдей дәрежеде емес. Мәселен, Әжинияз сияқлы сауатлы шайырдың (Хийуа медресесинде оқып, ахун атағын алып шыққан) шығармаларында ески (китабий) тилдің фонетикалық өзгешеликleri көбирек ушырасып, олар Әжинияздың айырым қол жазба түріндеги шығармаларында ғана актив қолланылған.

Ал, Жийен жырау, Құнхожа, Бердақ шығармаларындағы фонетикалық өзгерислер қазіргі сөйлеу тилиндеги говорлық өзгешеликлер менен хәм ески Орта Азия-

лық «түрки» әдеби тілдің гейпара фонетикалық өзгешеликleri менен байланысly болып келеди.

Дауысlyлардағы фонетикалық өзгешеликлер

XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ классиклериниң шығармаларындағы дауысly сеслер қазіргі әдеби тілимиздегидей болып, оларда да дауысly сес бар.

Тил алды, төменги көтериңкилик, езиулик, жууан ашық дауысly а сесиниң гейбир жағдайларда редукцияға ушырап, түсип қалыуы гезлеседи. Оны әсиресе Жийен жыраудың «Посқан ел» поэмасында Бердақтың «Балларым» қосығында атлықтың көплик жалғауының «бала» сөзинен жалғанған жағдайларында ушыратамыз. Мысалы:

Таслап оны кеталмай,
Келеди қайтып баллары (Жж. 41).
Жылап-жылап баллары,
Басына белги салады (Жж. 41).
Үрпе-шүрпе қызыл қанат шарағым,
Еле силер не көрдине балларым (Б., 1960,
126—127).

Бул позицияда а дауысlyсының түсип қалыуы қарақалпақ тилиниң арқа диалекти составындағы Шымбай (52,69), Мойнақ (12,93—96) говорларында, сондай-ақ кубла диалектинде өзбеклер менен аралас отырған қарақалпақлардың сөйлеу тилинде де ушырасады (13).

Қатар келген еки фейилдің арасына бириншиси а дауысlyсына питип, оннан кейинги көмекши фейил а, е дауысlyларының биринен басланған жағдайда а сесиниң түсип қалыуы байқалады.

Аяғын қия басалмай,
Перзентleri жылды (Жж., 1981, 38).
Өлген ата-анасын,
Қоғымнен қосалмай (Жж., 1981, 40).

Шалықдан мәңсетип жерге жеталмай,
Қатар құрбы менен дәуран сұралмай,
Бир тақаным бир тақанға құралмай,
Бес табиқтан аспай сол жыл қирманым (Кх., 67) —

Ғазийесеп голдымекен.
Қызыл гүл солдымекен,
Ешек дадал болдымекен,
Ешек сүннет еткен хожам (Б., 188).

Күнхожа ҳам Әжинияз шығармаларында келбетлик фейилдин келер мәхәлиндеги — ар суффиксиниң орнына —**ыр** —**ур** формалары ушырасады. яғный, а сесиниң орнына **ы**, у қысық дауыссылары алмасып келеди:

Әрманда өтсем мениң сөзим қалырлар,
Кейингилер ақылымды алырлар,
Мен сорлыны көрип дуға қылырлар,
Болмаса дүниядан өттим әрманда (Кх., 167).

Баҳадурлар алаа дийип ат салур,
Нәмәрт жигит шаһнай майданда қалур,
Ислам дийип жаўға қылышын урур,
Қылыш кеспес гайрат күши болмаса (Ә., 1965 78-79).

Усындай а сесиниң **ы**, **у** ға өтиўин ески өзбек тили грамматикасында (73,143), Енисей бойында жасаған ески түркий естеликлеринде де (10,142) ушыратамыз. Н. А. Баскаков бул қубылыстың гейпара оғуз тиллерине ҳам ески түркий тиллерге тән екенни көрсетеди (8,40).

Тил алды **ә** — ашық дауыссы фонемасы XVIII — XIX әсирлердеги классиклердин шығармаларының қол жазба текетинде, сондай-ақ, соңғы баспаларында **а**, **е**, дауыссыларының орнында да актив түрде ушырасатуғынын байқаймыз.

ә фонемасы түркмен, азербайжан, өзбек, қазақ, татар, башқурт, қарақалпақ, ноғай тиллеринде актив фонема болып қолланылады. Бирақ гейпараларында (қарачай, балкар) еле де фонема болып қәлиплеспегенин А. Ж. Будаев былай көрсетеди. «Вокализм современного карачаево-балкарского языка состоит из 8 фонем, соответствующих «классической восьмерке» тюркских языков, гласный **а** (ә), который В. Перле и Н. А. Караулов считали десятой фонемой карачаево-балкарского языка, является лишь вариацией фонем **а** и **ә**» (18,90).

Н. А. Баскаков **ә** фонемасының қарақалпақ тилиндеги араб-парсы сөзлеринде көплек ушырасатуғынын, оның қарақалпақ тили ушын еле өз алдына ажыралып шыққан фонема емес екенлигин айта келе, **ә** фонемасын

қубла-батыс диалектти арқа-шығыс диалекттен ажыратып туратуғын тийкаргы белги сыпатында көрсетеди (8,30 — 33).

Классиклердин шығармаларында **ә** сесинен басланатуғын төмендеги сөзлерди де жийи ушыратамыз. **Әдира** қалған туўған жер (Жж., 33), **Әжайыпдур** кемесиниң нағысы (Б., 15), **Әлхаббыз** дер быйыл бизге (Б.166), **Әнжам** болып буған келди (Б.,132), **Әл** қаўсырып кушақ ашан сәўдигим (Ә.,166).

ә сеси сөздин басында ҳам екннши буўыныларында ғана гезлеседи. Бул дауыссы сес қубла диалектте (өзбеклер менен араласып отырған қарақалпақлардин тилинде) сөзлердин барлық позицияларында да келе береди.

ә дауыссылысы революцияға шекемги қарақалпақ тили естеликлеринде (48,4), Бухара қарақалпақларының сөйлеў тилинде де (66,142—147) жийи қолланылады. Сөз басында араб-иран сөзлеринде бул фонеманың ушырасуўы Октябрь революциясына дейинги Орта Азиялық түркий тилдин тәсири болуўы керек.

Тил алды, еркинлик, ашық дауыссы **е** фонемасы ҳәзирги әдебий тилдегидей сөзлердин барлық буўыныларында келип, жийи қолланыла береди. Шайырлардин қосық қатарларында **е** сеси **ә** менен сөз басында айырым сөзлерде алмасып келеди. Бул қубылыс Әжинияздың «Мегзер», «Шықты жан» қосықларында ушырасады:

Көп сәлем мәдин бирәдәр, ашайыў дуў жаҳан,
Шидләти руўый жудалық, әркан та қыямәтдин жаман (Ә.,61)
Зийўар айтур тилдә барып,
Әшит аллам ахыў зарым,
Хорезминин бир хабарын,
Билмәйин ҳайрана мегзер (Ә.,88).

Әжинияз шығармаларында сөздин биринши ҳам екннши буўынында, сондай-ақ аффикслерде де **е** сес **ә** менен (**е**—**ә**) алмасады: **Мән** (мен), **сән** (сен), **сәбән** (себен), **өтән** (өткен), **келәди** (келеди), **кимсә** (ким), **етсә** (етсе), **келгән**, **келән** (келген) **билгән**, **билән** (билген), **сөйләгән**, **сөзләгән** (сөйлеген), **кешәр** (кешер), **пишәр** (писер), **ишәр** (ишер), **шөлләрдә** (шөллерде), **көлләрдә** (көллерде), **елләрдә** (еллерде), **ийнгиткә** (жигитке), **көзимә** (көзиме).

Шайырдың дөретпелерінде е — ә ге өтiуi бир тегис деп айтыуға болмайды. Оның «Бозатау», «Барды», «Шықты жан», «Айрылса», «Керек», «Болур» «Бардур», «Қәдиринен», «Ишiндә» шығармаларында ол көбирек гезлесип, ал басқа шығармаларында айырым жеринде ғана көрiнеди.

е — ә алмасыуы қарақалпақ тилине тән қубылыс емес. Әжинияздың айырым қосықларында оның ушырасыуы шайырдың бир қатар қосықларының бизиң дәуиримизге қол жазба түрiнде (қыссаханлар арқалы) келип жеткенлигине байланысты. Олардағы өзгешеликлер Октябрге шекемги Орта Азиялық әдебий тилдин фонетика-орфографиялық нормасына байланысты болыуы итимал. Сондай-ақ қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде де ә — сесиниң актив қолланылыуыи көриуіге болады (13,15). Бундай өзгешеликлер революцияға дейиңи жазып қалдырылған не қағазларының жазба естеликлердин тилинде де ушырасады (48,50).

Күнхожа, Әжинияз шығармаларында е фонемасы көбинесе и, у, ұ қысық дауыссылары менен алмасып келеди:

Бахты ашылса солсан дағы жан берир,
Ай-күн билен нур сәзледи нур гөрир,
Хәр кимге мүнәсин төрден бол берир,
Оның нарқын билген уақтан хош айлер (Кх., 97).

Сәмәк өлур, суғдыи айрылса бир күн,
Қанаты суғ болса ушалмас суғун (Ә., 1975, 63).
Зийғар айтур сана келур шум өлум,
Сөзди қазан урып солмайын гүлди (Ә., 1975,64).

Шығармалардағы ески формалардың қолланылыуы көширип жазыушылардың ескише сауатлы адамлар болғанлығын көрсетеди. Олар көширгенде гөне традицияны сақлаған болыуы итимал.

Әжинияз шығармаларында е фонемасы и сеси менен е/и алмасып та келеди. Бул қубылыс «Хош имди» («Хош енди»), «Қал имди», Нағметулланың әкеси Әжиниязға айтқан қосықларында қайталанған:

Мында бир рийазман, ата, мен сенди,
Келурман шықмаса жаным бул тәнди,
Жан барда — қаза бар, ырай бол мәнди,
Ғамхорым атажан қолыи бер имди (Ә., 1975, 163-6.).

Шайырдың шығармаларында и, ы сеслери ү, у еринлик дауыссылары менен алмасып та қолланылған:

Не биласун елиң қәдиринен (Ә.,89).
Қатулар тул қалыб ердиң айрылса (Ә., 1975, 63).
Дағ дегенде өзән қанатлы қуштан.
Тунқи пәхәлли алтун, кумыштан (Ә., 1975, 63).

Тил арты, еринлик, ашық дауыссы ө сеси шайырлардың қосық қатарларында қазирги әдебий тилдеги сыяқлы сөзлердин дәслепки бууыларында қолланыла береди.

Әдебий тилдеги ө сесиниң орнына бас позицияда аның келиуі жағдайлары бетлеу алмасықларының сеплеиуі формаларында ушырасады:

Бес тоқсан Мүйтешиң ата-бабасы,
Аны туған мөхрибаны апасы (Кх.,30).
Көбилге муғаяық бәрха не еткил,
Анда септи ойың бәрха ел ушың (Б., 1977,36).

Анда барып шәкәр билән бал ишсе (Ә.,79).
Аны өз сүнибдин яратмыш субхан (Ә., 208).
Бир нәмерсе көрип андыи ақын қайран болмағыл
(Ә., 170).

Аталған қубылысларды әйлемги естеликлердин тилинде де көриуіге болады (39-37).

Дауыссызлардағы фонетикалық өзгешеликлер

XVIII—XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының шығармаларында дауыссызлардың көпшинлиги қазирги әдебий тилимиздегидей қолланылған.

Қос еринлик, жабысылқы үли б дауыссызы шайырлардың қосық қатарларында қазирги әдебий тилдеги сыяқлы екенлигин көремиз. Бирақ Әжинияздың «Шықты жан», «Болур», «Бозатау», «Айрылса», «Қәдиринен», «Иоқты», «Хәрким қәтем болур пәни дүньяда» т. б. қосықларында б сесиниң анлаут позицияда түсип қалыуы хәр жерде ушырасады, ал басқа шығармаларында қазирги әдебий тилдегидей түсирилмей қолланған. Оның шығармаларында түрки тиллериндеги «бол» феилинде б сеси түсип қалып, ол оғуз тиллерине тән «ол» формасында ушырасады:

Поқ одим бар одим намала телдим,
Нешише уақ жақсыга хэм сүзбет одим (Ә., 43).
Гезин улфат одим, бир пара қазақ билэн,
Бағлар дала олуур келсе куп бахар (Ә., 74).
Наман оласа зурядиң (Ә., 104).

-ни нигдәгәнигәлә өсөвж нгәрдәндисә XIX—XXIX
линде сөздин басында қос ерилик б дауыссызының тү-
син қалыуы жекке сийрек ушырасады: (олмақ) әд. орф.
—болмақ (илән) — билән. Бул жағдай қыпшақ тилдері-
нің оғуз-селжук тиллері менен қатнасының изи болса
керек (69,224).

Биз таллау жасап отырған шығармаларда гейде б
сеси сөз басында мурынлық (сонор) үнли дауыссы м
менен алмасып келеди:

Ауым ядшы мундаг молла хожадан (Ә., 77).
Хешкям мундай болан йоқты (Ә., 104).
Мени мушша зар етип (Ә., 108).

Сөз ортасында мурынлық н, м, сеслеринен кейин б
ның орнына м сесі келеди.

Дүмшеге суу қуйын шәммесін қақып (Ә., 21).
Тырмай ақар қозим йаша (Ә., 69).

Б фонемасының сөз басында м сесіне өтиуі туура-
лы түрлі пикирлер бар. Мәселен, Н. А. Баскаков б, п
сеслеріне қарағанда м кейинірек пайда болған деп көр-
сетеді (8,81). Ески өзбек тили естеликлеріндегі бул
өзгерісті А. М. Шербак м хэм н сеслериниң өз-ара
күшли ассимиляциялық тәсірнен пайда болған деп
есеплайды (73,86). Орхон-Енисей руникалық жазыула-
рында б сесиниң (бен, бон формаларында) м сесінен
бұрын қолланылғанлығын көреміз (42,371).

Н. А. Баскаков б хэм м дауыссызларының ертеректе
пайда болғанын, олардың монгол тилдеріне де жат
емеслігін белгілеп өтеди (8,61). Н. А. Баскаков қара-
қалпақ тилинде п сесі сөздин басында сийрек ушыра-
сады дейди (8,62), ал К. Убайдуллаев түпқилік қара-
қалпақ сөзлерінде хэм қарым-қатнас арқалы басқа
тилдерден кирген өзлестирмелерде п сесі сөз басында
гезлеседи деп көрсетеді (63,38). Бул фонема XVIII —
XIX әсірлердегі қарақалпақ классиклериниң шығарма-

ларында сөздин барлық позицияларында ушыраса бер-
ди. Бирақ хал фейилдиң — ып — ип формасында гейде
п ның орнында б сесі келеди:

Куп ортада ердим, уйқыда итыб,
Әдеб-әркән билән бизди ойғатыб,
Шийрин-шөкәр мәнә сөзлерин қатыб,
Заман егленмейин шықты да кетти,
Күрген заман аша бағрымны эзиб,
Ол турдым жанымдан умийдим эзиб,
Жаным ота яқты көзлерин сузиб,
Қалем қашын меңа қақты да кетти (Ә., 140).

Қарақалпақ естеликлериниң тилинде де биз сөз етип
отырған хал фейилдиң — ып/ — ип аффикслериниң сос-
тавында б фонетикалық варианты гезлеседи (69,97).
Бул қазақ тилиниң ертеде жазып қалдырылған мате-
риалдарынан да орын алған (4,143). Келтирилген жағ-
дайлар ески жазыу нұсқаларында п ның орнына б ның
қолланылғанының айқын дәлиили бола алады.

Қос ерилик, мурынлық, сонор м фонемасы қара-
қалпақлардың сөйлеу тилинде қос ерилик б сесі ме-
нен алмасып келеди. Әжинияз шығармаларында да м
ның орнында б сесі бирли ярым қосық қатарларында
ушырасады:

Бойнында потасы дәруни ел гезер (Ә., 1975, 68).

Сөз басындағы м/б алмасыуы ески өзбек тилинде
(72,49), революцияға дейинги қарақалпақ жазба есте-
ликлериниң тилинде де актив қубылыс болғанлығын
көриу мүмкин. Бир қатар изертлеушілер м/б сесиниң
алмасыуын сөзлердиң соңындағы л, н, р сонор сеслери-
не байланысла пайда болған қубылыс десе (45,21), Н.
К. Дмитриев оны ерилик дауыссылардың өз-ара сөй-
кеслігіннен болған деген жуўмаққа келеди (22,31). М.
Рясянен: «Но иногда бывает трудно установить, кото-
рый из согласных б или м является исконным, посколь-
ку обратное явление м/б встречается как в тюркских,
так и монгольских языках», дейди (56,147).

Шайырлардың шығармаларында тислик-ерилик жу-
ысының үнсіз ф дауыссызы менен келген сөзлерди
олардың әуелги басылуларында гезлестирмейміз. Ал,
Бердақ шығармаларында бул сес сөз басында, Әжи-
нияз дәретселерінде барлық позицияда да келе бе-
реді.

Карақалпақ халқы атымен, қарақалпақ халқының атымен,
 Фархат еткен шыр дауыста (Б., 108)
 Бір мәсәләт биле алып,
 Фархат киби гошшақ келди (Б., 709)
 Иштей шарап, шегни афган,
 Ақли-хушым: ала, болады (Ә., 53)
 Кеше күндеш майыу биле,
 Әлиф қалдым ала, болады (Ә., 53)

Қарақалпақ шайырларының шығармаларының көпшілігі бизің дәуірімізге ауызша келіп жеткенлігі мәлім. Қарақалпақтардың сөйлеу тилинде сөз ортасында гейнара сөзлерде ф келеди.

Ал биз сөз етип отырғанды шайырлардың шығармаларында ф дауыссызы араб-иран сөзлериниң составында пайда келеди. Мысалы:

Әфган — қайғы, шегну, әлиф — хәрип аты, фәлек — дунья, фархад — зарлашыу, улфат, гулфат — ар дос, муфту — аниң, адан, әфруз — хош ийесли, фазийләт — билимси, фәлекетин гәрдиши — өмир, қыйишылығы

Тислиқ жууысыңқы, үнсіз т дауыссызы қарақалпақ хәм қазақ тилдеринде айырышы басла боади деуге болады. Қазақ тилинде қатам т менен айтылатуғын гейнара сөзлер қарақалпақ тилинде көпшилик орынларда д сесинен басанады. Ал, классик шайырлардың шығармаларында т менен айтылатуғын сөзлер гейде д сесин менен қолланылған.

Дилдері мәсәләк дилжи-мәржан,
 Бул заманда бодур шундай дилбарий (Ә., 146).

XVIII — әсирдеги Әбилғазы шығармаларының өзінде де сөз басында д сесин өзлестирме сөзлерде гана ушырасып, түркий тилдериниң негизги сөзлеринде жоқтың қасында (34, 121).

XVIII—XIX әсирлерде қарақалпақ классиклериниң тилинде де сөз басында т сесиниң орнына д сесин көбине басқа тилдерден кирген сөзлерде ушырасады.

Тислиқ жууысыңқы, үнсіз дауыссыз е ниң орнына XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының қосық қатарларында көпшилик жағдайда сөздин басында, ақырында ш сесин ушырасады. Жиһен жырау шығармаларында бул сөзлер әдебий тилдегидей с сесин менен берилген. Ал, Күнхожа, Бердақтың қосық

қатарларында с менен ш сесиниң алдығын етпек болып, Әжинияз шығармаларында ол жиһи (ушырасады) (шығыштығына) тәккә (сәсәрдә) мәрәжәл-и-рәһинә (с. а) фиғлямә (сидүк-кишә) әрәхәл шәхмийиң.

Тушты мағани енди ауз алашты (Б., 361) ниң Екеуи душ болған екен (Б., 197).

Шауаш күни ылағал таслап (Б., 224).

Кетер болдық енди билер баш алап.

Хош аман бол, бизден қалдың Бозатау.

Хошпаз-ла дара нәле жи алап.

Хош аман бол, бизден қалдың Бозатау.

Тислиқ жууысыңқы, үнсіз т дауыссызы XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының қосық қатарларында сөздин аялау позициясында төмендегидей сөзлерде келеди.

Тислиқ жууысыңқы, үнсіз дауыссыз з сесин классик шайырларының шығармаларында хәзирги әдебий тилдегидей, сөзлердин барлық позицияларында келе береді. Сөз басында ол көбине араб-иран тилдеринен кирген сөзлерде ушырасады. Зар (зорлық), зарлап (ана), зайып (хаял), зауал (қыйпау), зербарақ (хасып зат), зәулим (қастау), зияда (артық), зулым (жауыз), зәхәр (уу), зардаб (қапашылық), зауық (қуаныш), зина (қылмыс), зийнет (күтиу), зулат (азап), зағ (ғарға), зәфәр (жеңис), зибан (тисл), зурият (перзент) т.б. Бул сөзлердин биразы әдебий тилге кирип, өз сөзимизге айлашып кеткен бола, гейнаралары тек классиклердин қосық қатарларында гана қолланылады.

Тил ушы жууысыңқы, үнсіз дауыссыз XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының қосық қатарларында сөздин аялау позициясында төмендегидей сөзлерде келеди. лапғөй (сөзди бөрттирип айтышы), ләб (ерип), ләззет (хүрмет, сыйласық), ләйи (жидди), ләхуу-қәлем (әуелде), ләкқы (хәзиркеш), лап (асыра айтыу), ләбиз (әде), ләтте (жыртқы, төне), ләшкер (әскер), ләм (ызғар), лек-лек (көпшилик),

ладан (нәмсіз), лағлы (қасыл тас), лал (естен айырылыу), лала (құлпырыу), лаш (геуде), лас (лента), ләжәрәм (шарасыз), ләззет (қызығушылық), ләйлиу-наҳара, (ақшам-күндіз), ламалиф (а, ә хәриплерінің бирикпелері), ләң (майып), липас (кийім-кепшек).

Л сесінен басланатуғын сөзлер бұл шығармаларда көп емес. Олардың көпшілігі басқа тиллерден кирген сөздер. Ал, Жийен, Күнхожа, Бердақ шығармаларында бундай сөзлердің гейпараларының алдында дауыссыз сөзлер қосылып келеді: **млас** (лас), **ылайық** (лайық), **ылай** (лай) т.б.

Тил алды, үйлі (сонор) диридеуік, үйлі р дауыссыз сөздің ортасында, ақырында да келе береді, оның сөздің басында келіуі л сесіне қарағанда өнімлірек: **разы** (ыразы), **рәхәт**, **рәхим**, **расулаула** (елші), **рауа** (толысып), **рақбар** (қудай), **рәң** (көрік), **рысқал** (жұтым), **рагул**, **рауа**, **рауан**, **рауаж**, **рәхим**, **рахиб** (душпан), **рағна** (сулыу), **рақбар**, **рәйс** (баслық), **рәңбар** (түрлі гүлдер), **рәушан** (жақтылық), **рахмет** (алғыс), **ризуан** (қанаатланыу), **ромал** (орамал), **рузишөн** (күні-түні), **рузигар** (жұмыс), **рууһ** (жан) т.б.

р фонемасы сес басында келгенде, кейде оның алдынан **ы**, **и**, **у**, **ү** сөзлері келеді, ал басқа орындарда бұлардың тұрақсызданып, түсіп қалыуын көреміз.

Тил алды жууысыңқы, үйлі й дауыссызы, классиктердің шығармаларында әдеби тилдегідей сөздің барлық позицияларында келе береді, кейде сөз ортасында «сөзле» сөзінде й менен э сесінің алмасып келіуін гезлестіреміз:

Уламаға керек дуұры сөзлемек,
Хаң иол менен шәрияттың иләмек (Кх., 92).
Бойым жазып сөзлер едім (Б., 62-бет).
Көп ишінде жақсы сөзле (Б., 66-бет).

Сөзле қа, бүдбил зибаным,
Еки келур замап йоқты (Ә., 102).

Қарақалпақ хәм қазақ тиллері бойынша гейпара изертлеудер де «сөзле» сөзінің түбірі «сөз» болып, феилл жасаушы—ле аффиксінің жалғаныуы нәтижесінде э/й ге алмасқаны көрсетілген (33, 250; 63, 61).

Шайырлардың шығармаларында сөз ортасында әде-

биі тилдегі й сесі келетуғын орында г ның алмасып келіуі жағдайлары да ушырасады:

Өзи ушын белли бағласа (Б., 1977, 95).
Кимсеш дүңеллеп, иәмди бағлады (Ә., 1975, 37).

Тил алды жууысыңқы үйлі ж сесі XVIII—XIX әсирлердегі шайырлардың шығармаларында сөз басында й менен алмасып келеді.

Көрмей козим мени ҳайран етип тур,
Ақлы-қушым ығлау менен иетип тур (Кх., 110).
Айралықтың мәбири өтті,
Ыслап-ыслап бәри иетти (Б., 97).
Харним өз елинде, теңи дүшман,
Иигит қәдири болмас елден айрылса (Ә., 74).

Шайырлардың қосық қатарларында ж сесінің й ге өзгеріуі бірдей сақланбаған.

Жийен шығармаларында ж/й қубылысы гезлеспейді. Күнхожа, Бердақ дәретнелерінде ж ның й ге өтіуі тек айырым орындарда көрініп, көпшілігі әдеби нормаларда ж сесі менен берілген. Әжинияздың «Керек», «Бардур», «Болур», «Енди», «Бозатау», «Болады», «Айрылса», «Ишпиде», «Шықты жан», «Болмаса», «Ноқты», «Көрің» т.б. қосықтарында сөз басында ж ның й сесі менен алмасыу орындары көбірек көзге түседі.

XVIII—XIX әсирлердегі шайырлардың шығармаларындағы ж сесінің сөз басында й менен алмасыуы, биріншіден, говорлық өзгешеліктерге байланысты болса, екіншіден олардың біразының (мысалы Әжинияз қосықтарының) ески әдеби тил нормаларын сақлап, қолжазба түрінде келип жеткені менен байланысты.

Ертедегі естеліктердің тилинде сөз басында ж га салыстырғанда й сесі көбірек қолланылған. Бұл жағдайды қазақ тилинің естеліктерінде де көреміз. Р. Ғ. Сыздықова сөз басындағы ж ның орнына й сесіне, сес ортасындағы с ның ш сесіне алмасыуын XIX әсирде, сондай-ақ XX әсирдің басларында араб транскрипциясы менен шыққан көптеген кітаптарға тән болған традиция деп көрсетеді (60, 69). Бұл икирди Ә. Қурышжанов та қуәатлайды (40, 73). С. Е. Малов қарақалпақ тилиндегі ж ның й ге алмасыуын қонсы отырған өзбек, түркмен тиллерінің тәсірінен емес, ал қара-

Сөз ақырында қ, г, г сеслериниң қолланылыуы Орхон-Енисей жазба естеликлеринде, М. Қашғарийдин «Девону луготит турк» сөзлинде де ушыратамыз (46—18). Шайырларымыздың қосық қатарларындағы қ, г, г лардың түсірилмеуі, олардың жазба шығармаларда көбірек сақланыуы кітабий дәстүрге байланылы болыуы керек.

XVIII—XIX ғасырлардағы классиклердин шығармаларында тил арты, жууысыңқы, х дауыссызы да ушыраады.

Күнхожада: халайық (халықлар), ханыу (патша), хөр әйлер (хор егер), Бердақта: хаза (өліу), хам (писпеген), хамар (сулыу), ханжығалы, ханалас (тууысхан), харазхана (ун тартылатуғын жер), харап (ойран болыу), халпе (қус ушлаушы), хош болғай (мақул), хожайин (мүлік иіеси), хошұақ (ұақтың хошлау), Әжиниязда: хажент, халыс, халайық, ханшиес, харж, хатам, хатеп, хашхаш, херат, хатер, хорех, хош әдеп, хош ғах, хош мулайым, хош сүүрет, хошрей, хуб хануба, хун чекин т.б.

х сесі шайырлардың қосық қатарларында тийкарынан араб-иран тиллеринен кирген өзлестирмелерде қолланылады. Бул ҳаққында Н. А. Баскаков былай дейди: «Звук х в арабских и персидских словах в литературном языке приобретает фонетическую значимость оставаясь недифференцированным с кь/к/ в разговорном языке» (8, 70).

Таңлайлық, жууысыңқы, үнли х дауыссызы, қазақ (33, 260) хәм қарақалпақ (8, 70) тиллерин изертлеушилердин пикирлери бойынша, ҳазирги әдебий тилде көплеген сөзлерде, әсиресе таңлақ сөзлерде қолланылады.

XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырларының шығармаларында х сесі мынадай сөзлерде гезлеседи: хайт, хақ, хамал, хәб, хәзирет, хәйкел, хәрдаһым, хәуес, хәули, хәрем, хәмдам, хәмелдар, хәдден, хәз, хәсир, хәси, хәсирет, хикаят, хәнер, халал, халлас, хәмира, хәуаз, хәдийсе хәмзат, хәм сүхбет, хәрдем, хинжи, хәл, хүмид, химмет, хууыси т. б. Келтирилген мысаллардың көпшилиги араб-иран тиллеринен кирген сөзлер. Олардың биразы, қарақалпақ тилиниң қубла диалектинде түсірилмей қолланылса, арқа диалектинде х сесі түсіп қалады. Бул тууралы Н. А. Баскаков былай дейди: «Фо-

нетическую значимость согласный х получил в период заимствования арабской и персидской лексики. Ныне встречается в коренных словах редко, главным образом, в междометиях и производных от них основах» (8, 70).

Әжинияздың гейпара қосық қатарларында сөз басында х сесі түсірилмей қолланылған:

Дийханға жер керек, туңымыу, хөккиз (Ә., 72).
Хажинияз бетти көздин иш тоғип,
Әлпиптек қаддини яй ийби бүкип (Ә., 1975, 180).

Бундай өзгешеликти Орта Азиялық «түрки» әдебий тилиниң тәсири нәтийжесинде жүзеге келген деп айтыуға болады.

Содай етип, XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырларының шығармаларындағы гейпара фонетикалық өзгешеликтер еки түрли себепке байланылы: бириншиден, олар халық арасында ауыздан-ауызға көшиу арқалы сөйлеу тилиндеги фонетикалық өзгешелиги болса, екшинден Октябрьге дейинги жазба тил арқалы бизиң дәуиримизге дейин сақланған айырмашылықлар болып есапланады. Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақ шығармаларын көширип жазушылар өз дәуириниң сауатлы адамлары болған. Олар қосықларды өзи үйренген дәстүр менен (шағатайшалап) көширип, сол қалпында бизге жеткизген. Соңлықтан көрсетилген фонетика-орфографиялық өзгешеликтер шайырлардың жасаған дәуириндеги Орта Азиялық «түрки» әдебий тилиниң тәсиринен келип шыққан.

Гейпара изертлеушилер Әжинияз шығармаларында түркмен әдебий тилине тәи фонетикалық өзгешеликтерди есапқа алып, оның дәретпелериниң бир қатарын Мақтұмқулының аудармасы деп те гүманланады. Бул шамалау, бизиңше, натууры, себеби Әжинияз Хийүдағы Шергазы медресесинде оқыған, жетик сауатлы қәлем иіеси болған. Өткен әсирде шығыс әдебиятында зуллисонанилик (еки тиллик) қубылысы үстемлик еткендиктен, айрым шайырлар араб-түрк, парсы-түрк, араб-парсы тиллеринде шығармалар дәреткен. Хәрбир қатарға бир неше тилдиң элементтерин киргизип, муламма усылында қосық жазудан Әжинияз шайырдың гворчествосы да шетте қалмады. (6, 3). Бул пикирге сүйенип Әжинияз шығармаларында тек ертедеги сөз-

лер қолланылған, деген ой туумауы керек, шайыр тий-
каргы сағаны халықтың ауызекі сөйлеу тилиндегі сөз
маржанларын алған. Ол ретінде тууысқан түркий тил-
лерине тән сөзлерди де қолланған. Шайырлардын
қосықларының биразы бизге қолжазба түрінде де ке-
лип жеткен. Оған соңғы ўақытларда Х. Ҳамидовтың
Шымбай районынан тапқан қол жазба қосықлары, сон-
дай-ақ А. Бердимуратов, К. Мәмбетовлар тәрепинен
табылған қол жазбалар дәлил бола алады. Әжинияз
шайыр менен қыз Менештин айтысының үзіндиси 1878-
жылы Ташкентге шығатуғын «Түркстан ўалаяты» газе-
тасында басылып шыққан.

Солай етип XVIII—XIX әсирлердегі қарақалпақ
шайырлары шығармаларының фонетикалық өзгешелик-
лерин анализлеуге бул шығармалардың айырмаларының
жазба түрде Орта Азиялық традициялық «түрки» жаз-
ба тилинің тәсиринде жазылғанын, ал басқаларының
ауызекі сөйлеу тилинде жазылып, говорлық өзгешелик-
лердин болуғын да есепке алдық.

II бап

XVIII—XIX ӘСІРЛЕРДЕГІ ҚАРАҚАЛПАҚ КЛАССИКЛЕРИНИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

XVIII—XIX әсирлердегі қарақалпақ классиклери
шығармаларының морфологиялық өзгешеликлерин ана-
лизлеместен ҳәзирге дейин ҳәр түрли аталып киятыр-
ған «шағатай тили», «ески өзбек тили», «Орта Азиялық
«түркий әдебий тили», сондай-ақ бирде «китабий тил»
бирде «қоспа тил» болып аталып киятырған түсиник-
лердин қалайынша пайда болғанлығына қысқаша тоқ-
тап кетіу орынлы деп есаплаймыз.

«Шағатай тили» деген атама Шыңғысхан дәуиринен
баслап қалған. Орта Азияны жаўлап алғаннан кейин
Шыңғысхан бул жерлерди өзиниң еки баласы Шаға-
тай менен Угетайға бөлип береді. Сонда Шағатайға
тийисли жерлерге Хорезм де қосылады. Минен, сол дә-
уирдегі басылып шыққан китаплардың тили Шағатай
атына байланыссы «Шағатай тили» аталған. Сонылықтан
Орта Азиядағы XIV әсирден Октябрь революциясына
дейинги жазыу тили усылай аталып келген.

XIII әсирдин еккинши ярымында Алтын Орда ханлы-
ғы дүзилгеннен соң, Хорезм Батыйдың баласы Жүши-
ниң қараўына өтеди. Минен сол ўақытта Шағатай әде-
бий тилинен бөлек өз алдына Алтын Орда әдебий тили-
ниң болғанлығын Ә. Нәжиб былай баянлайды: «XIII
әсирдин еккинши ярымында ҳәм XIV әсирде Орта Азия
«түрки» тили және Повольжье менен Орал «түрки»
тили болып еки түрли қәлиплеседи. «Қыссакул әнбия»,
«Тафсир» — Орта Азия «түркий» тилиниң, ал «Мухаб-
батнама», «Хысыраў — Шийрин», «Гулистан» т. б. По-
вольжье менен Орал «түрки» әдебий тилиниң естеликле-

ри. Поволжье—Орал «түрки» әдебий тили Алтын Орда және оның мәдени орайларының (Сарай, Сыгнақ, Үргенч) гүлленіп рауажланған уақытында қалыптасты. Шағатай әдебий тилинен өзгеше өз алдына Алтын Орда әдебий тили болды деуимиздің себеби де мұне усында» (47.7—8).

Ески өзбек тили ҳаққында А. М. Щербак былай дейди: «О староузбекском языке, в отличие от «чагатайского» говорили только в тех случаях, когда необходимо было противопоставить языку произведений узбекских классиков общий разговорный язык «простого народа» или кочевников Приаралья. Таким образом в традиционном употреблении понятия «чагатайский» и «староузбекский, как правило, имели неодинаковое содержание и резко противопоставлялись одно другому (73, 12—13).

Соңғы шыққан китаплардың тиллик белгилерин дәслепки мийнетлердің материаллары менен салыстыра отырып, «китабий тил», «қоспа қойыртпақ тил» деген аталамаларды да гезлестиремиз.

XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының шығармаларында гезлесетуғын морфологиялық өзгешеліктер жоқарыда аталған тиллер менен ушласады. А. Н. Самойлович «китабий тил» ислам дәуиридеги Орта Азиялық ортақ «түрки» әдебий тили» деп көрсетеді (58.21). Сонылықтан қарақалпақ әдебияты классиклерінің шығармаларындағы морфологиялық өзгешеліклер «Орта Азиялық «түрки» әдебий тили» менен байланысды.

Жумыста биз классиклердің шығармаларындағы морфологиялық өзгешеліклерди анализлеуде еки түрлі көз-қараста алып қарадық. Биринши — сөйлеу тилинде ушырасатуғын морфологиялық белгилер, еккинши — Сәдирбай Мәуленов пенен Шамшет Хожаниязовлардың жыйнап тапсырған қол жазбаларында сезилген морфологиялық «өзгешеліклер» (кейингисин биз Октябрьге дейин өмир сүрген Орта Азиялық «түрки» әдебий тили» ниң үлгиси ретинде қараймыз).

Атлық

Морфологиялық усыл атлық жасалуындағы тийкаргы усыллардың бири болып есапланады. Атлық жа-

саушы аффикслер еки формада ушырасады. Бириншиден, шайырлардың шығармаларында гезлесетуғын аффикслер ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинде де бар, бирақ мәниси әдебий тилдегиден өнимли яки өнимсизлиги менен парықланады. Екиншиден, гейбир аффикслер әдебий тилде өнимли аффиксе емес, тек сөйлеу тилинде ғана ушырасып, айырым шығармаларда актив қолланылады.

шы—ши. Бул аффиксе биз таллау жасаған шығармаларда актив қолланылып, бир кәсип пенен шугылланыушылықты билдиреди.

Балық жоқ деген *палшыны*,
Жеп қойғымыз келеди (Жж., 54).
Атыдың ошыл солында
Жүрген кун-түн *орақымлар* (Кх., 90).

— **Маң** аффикси де гейпара атлық сөзге жалғаныу арқалы белгилн кәсип пенен шугылланыушыны көрсетеди:

Жылқы баққан *жылақман*,
Таныс еди өзиме (Жж., 81).

— **Тас/лес**, — **дас/дес**, — **даш/деш** аффикслери биргеликти билдирип келеди. Бул аффикслер Жийен жырау, Бердақ, Күнхожа шығармаларында көбирек қолланып, ал, Әжинияз қосықларында — **даш** формасы өнимлирек қолланылған.

秀善 :

Өзиме *сирдаш* естермен,
Аны хәм *йолдаш* естермен (Ә., 61).

— **даш/деш** аффикслерди ҳазирги өзбек тилинде сондай-ақ Мақтумқұлы шығармаларында да қолланылған. **Хәм** — префикси мәниси жағынан көбиннесе әдебий тилдеги — **дас/дес** аффиксине жақын келеди.

Хош жигит болса *хәмрайың*,
Не қайғы бар, не пәрұайың (Ә., 129-бет).

— **дар** аффикси атлық жасап белгилн бир кәсип пенен шугылланыушыны көрсетип әдебий тилдеги — **шол/ши** аффиксине жақын мәнде қолланылады:

Пухараны эмелдар жеп (Б., 12-бет).
Бес жүз мухирдарлы бийлери бардур (Ә., 43-бет).

—лак!—лек, —лај!—леј, Шайырларымыздың тилинде бул аффикс еки түрлі фонетикалық вариантта келип отырады. Н. А. Баскаков —лак!—лек аффиксин ертедеги форма деп көрсетеді (8,192):

Муцайтпас деген бул атау,
Белгилі жайлар болмады (Жж., 29-б.).
Сеннен туғуған тайлақ болса,
Будда берген сыйлық болса (Кх., 89).
Теңіз ашыа суу сорлық дуз (Б., 106).

—Хана аффикси тәжик-парсы тилдерінде жай, бөлме мәнісінде қолданылады, ал қарақалпақ тилинде орынды, мөкан атын билдиретугын аффикс мәнісінде ушырасады:

Сегіз қабат сейдахана (Б., 236).
Бизлер келік тойханаға (Б., 174).

—Истан!—ыстан аффикси классиклердің шығармаларында жасаған жерди, мөкан атларын билдиреди:

Ата журты Түркистан (Жж., 25).
Гулистан кеуіл сарайың (Б., 212).
Қызлар сөйлесе өтер зинистан (., 66).

—Ша!—ше атлықларға жалғанып киширейтиу мәнісін аңлатады.

Ыйығына ерше салыпсаң (Жж., 18).

Шайырларымыздың шығармаларында феил сөзлердің кейинне гейпара аффикслердің жалғалуы арқалы атлық жасалады. Олар —ық!—ик, —ым!—им, —ыс!—ис, —ақ!—ек, —ма!—ме, —ым!—им, —уыл!—уыл.

Хәммеге бирдей салық пул,
Алиқ деди Айдог баба,
Нан оршына қапта тоһып,
Шарфа тазер қоныс пенен,
Көлге барсам қонақ болдым (Б., 79).
Жарна берди қонақларға (Б., 174).
Бир қалмақ жасарма болды.
Пул бермеді Ериазар бий (Б., 223)

Олардың дәретпелерінде аффиксация усылы менен бир қатарда қоспа атлықлар да актив қолданылған. Жуп сөзлер хәзирги әдебий тилдегидей синонимлик қатнаста жупласып келеди.

Көплик категориясы. Классиклердің шығармаларында—лар!—лер аффиксін хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги сыяқлы сөз түбирине жалғанып көплік мәнін аңлатады.

Хәзирги өзбек тилинде көплік аффиксін тек—лар формасында, қарақалпақ әдебий тилинде тек—лар!—лер формасында, ал қазақ тилинде—лар!—лер менен қатар—дар!—дер, —тар!—тер формасында қолданылады.

Ал, бизнің материалларымызда әдебий тилдеги формасы менен қатар, Әжинияз шығармаларында—лар варианты да ушырасады:

Нәзер болғусымаур, бул шиян кейиләер,
Қазан урса болур гуишала гуллар (Ә., 77).

—Лар фонетикалық варианты бизнің дәуиримизге жеткен жазыу нұсқаларында да бар екенлиги мәлим (69, 246).

Шайырлардың қосықларында көплік аффиксін гейде феилдің бетлік аффиксіннің III бетине жалғанып та келеди:

Бетлершен сүйсеп,
Тентирекшен турдылар (Жж., 47).
Ол да арық, өлсеп,
Қыстан зорға шықтылар (Жж., 47).

Жасымнан тиреўке болдылар көзим (Б., 89).
Саўдаға түстилер көзим (Б., 93).
Билмеген адамға болдылар ийе,
Үстинен өтерсек қабатың үйе (Ә., 56).

Бундай форма хәзирги қарақалпақ әдебий тили үшін характерли емес. Бул қубылыс қазақ тилинде шыққан «Дала ұалайты» газетинин, сондай-ақ Абайдың прозалық шығармалары тилинде де қолданылған. Қазақ тили тарийхын изертлеўшилер буну китабий тилдің (шағатай) тәсири деген жуўмаққа келди (4, 140, 60, 81).

Қарақалпақ тилинің тарийхын изертлеўши алымлар бул форманың қолданылуын қосықтың буғынын тол-

тырыўға байланыстырып көрсетеди. Олардын пикири бойынша, гейпара орынларда қосық қурылысының бу-ўи санын сақтап қалыу мақсетинде көплек аффиксиз берилуи тийис болған сөздерге—*лар/—лер* аффикси жалғанған (16, 113). Бизин болжаўымызша, III беттеги фейилге—*лар* аффиксинин жалғануы қосықтың буўи санын толтырыу үшін ғана жумсалмаған ол сол дәўирде сақланып қалған ески форма болып есапланады.

Бул форма сондай-ақ қарақалпақ тилинин қубла диалектинде де ушырасады (49, 69).

Классиклердин шығармаларында басқа тилдердин көплек формасы менен аўысқан гейпара сөзлер де гезлеседи. Олар мыналар:

Аўдал— («хал» сөзинин арабша көплек түри),
пухара— (пақыр),
агиран— (төрөп),
хайбанат— (хайўан),
халайық— (халық).

Мысалы:

Ели-халқы, *пухарасы* (Б., 200).
Бул отырған *халайық* (Б., 246).

Бул сөзлер өз алдына бөлек турып көплек мәнисин аилатса да, гейпара қосық қатарларында оларға—*лар/—лер* аффикси жалғанып қолланылған:

Халайықлар келегорин.
Көрмесендей бола қалды. (Б., 187).

Көплек мәнисин билдиретугын бундай сөзлер араб-парсы тилинен кирген (73, 119). А. Рустамов Науайы өз шығармаларынын тилин рәўишли етип көрсетиу үшін бирге—*лар* аффиксинен, екнини бир жерде сол сөздин арабша көплек формасын да пайдаланған, дейди. (55, 49—50). Бул қубылысты ҳазирги өзбек тилинде де ушыратамыз, бирақ бундай арабша көплек формасындағы сөзлер көплек мәнисинде емес, ол бирлек мәнисинде қолланылады.

Жуўмақлап айтқанда, классиклердин шығармаларындағы бул сөзлер де поэзияның тилин рәўишли көрсетиу үшін қолланылған деп ойлаймыз.

XVIII—XIX әсирдеги қарақалпақ көркем әдебияты тилинде—*ан/—ен* аффиксли сөзлерде көплек мәнисин аилатып қолланылған. Бул аффикс қарақалпақ тилинин түпкиликки сөзлери менен емес, ал көбинеесе басқа тилден кирген сөзлер менен де келеди. Мысалы «*яран*» сөзи—*ан* жалғаўысыз да қолланылып, бирде «*дос*» мәнисин, бирде «*сүйсени*», «*яры*» деген түсиникти аилатады:

Күлип болып *ярга-досқа*.
Шежиредеги қалған нуска (Б., 89).
Саў болса адамның аталар денн.

Ал гейде ол—*ан* ҳам—*лар* аффикслери менен қолланылған:

Қулақ сал, *яранлар*, пәҳим үгитке (Ә., 71).
Яранлардан болған нәпес....
Аталар абырды тулаққы *уган*.

—*ан* жоқарыдағы сөзлер менен бирге *ерен* сөзинде келип, қарақалпақ тили говорларында ушырасады. Ә. В. Севертинин пикирине қарағанда, ол киширейтиу мәнисин аилатады, буган, *уган*—*өзен*, сөзлериин мысалға келтириуге болады. Ә. Құрышжанов түркий тилдериндеги *яран* формасы *ар* сөзинин көплек түри есабында қаралыуға тийисли дейди (38, 68).

Қосық қатарларында—*ан* аффиксли сөзлер гейде көплек аффиксин қабыл етесе, гейде қабылламайды. Бул поэзияда қосықты көркемлеу үшін пайдаланылған болыуы да мүмкин.

Бетлик категориясы. XVIII—XIX әсирлердеги шайырларымыздың шығармаларында ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиндегидей, гәпте байылаўышлық хызметинде келген сөзлер бетлик аффикслериин қабыл етип қолланылған:

Мен өзим ҳақтың қулиман,
Дослардың сүйген улиман. (Б., 38 б).

Тартым категориясы. Тартым аффикслериинин классиклердин шығармаларында қолланыуы ҳазирги әдебий тилдин нормасы менен сәйкес келеди:

Алтақлама, талтақлама,
Биреу урды деп жылама,
Аш баламан деп ойлама,
Житеран бол жастан балам (Б., 30).

Шайырлардың шығармаларында предикативлік —*дур*, —*тур* аффиксінң келиу жағдайы Күнхожа, Бердақ шығармаларында еңірек көзге түсетугын болса, Әжиниязда активірек:

Ғарры сөзи *дусилдур*,
Билмегендер надан екен (Б., 218).
Мусулман бедеге *жөбир болындур*,
Нәйлебін, заманым келмес дилбарым (Ә., 158).

Шайырлар қосықларындағы —*дур*, —*тур* форманттары ески түркі жазуы естеліклерінде де бар. Олар махаллік көрсеткіш ретінде емес ал өзи жалғанған сөзге предикатлық мәни берип келеді (4, 180). Р. Сыздықованың пикири бойынша, —*дур* форманты ХІХ әсирдегі қазақ тилине кітабий тил арқалы басқа түркі тилдерінен ауысқан кирме тәсил (60, 129). Бул пикир бизің қарақалпақ шайырлары шығармалары тилине де тийісели. Орта Азиялық әдебий тилдің тәсири нәтижесінде, олардың дәретпелерінде—*дур*, —*тур* формантлары қолланылған.

Сеплік категориясы. Өткен әсирдегі қарақалпақ әдебияты классиклерінің шығармаларында хәзіргі әдебий тилдегідей алты сеплігінң бар екенлігін көреміз.

Ийелік сеплігі хәзіргі әдебий тилдегі сыяқлы —*ның*!—*нің*, *дың*!—*дың*, *тың*!—*тың* аффикслері менен қолланылады. Бирақ гейпара сөзлердің ақыры **т, ғ, р, қ** дауыссызларына тамамланса, оған жалғауға тийісели **т, д** дауыссызларының орнына **н** дауыссызы келеді.

Мәрт билә *нәмәртнің* парқы (Ә., 47).
Ушмағыл *бағның* өрніс (Ә., 46).
Хәр *йуртның* патшасы адил болмаса (Ә., 76).
Али көрпә *мәртнің* кеули жайланур (Х., 85).

Буннан басқа айырым изафетлік байланыста келгенде, ийелік сеплігі аффиксінң түсіп қалыуы да гезлеседи.

Адам улы *адал қәдірін* билмесе,
Ониш дүде отлап жүрген мал жақсы (Ә., 83).

Барыс сеплігі. Әдебий тилдегі —*ға*!—*ға*, —*қа*!—*қа*, —*а*, —*на*!—*не* формаларының орнына Әжинияз шығармаларында жоқарыдағылар менен бирге әдебий тилден өзгешелікке ийе фонетикалық вариантларын да ушыратамыз: Сөз жайылар елден *елә* (Ә., 164).

Әжинияз шығармаларында барыс сеплігіндегі бундай формалар оның Мақтумқулы шығармаларын көп оқып, оның стилін өзлестіргенлігін көрсетеди.

Шайырлардың шығармаларында әдебий тилде ушырасатуғын табыс сеплігінң —*ды*!—*ди*, —*ты*!—*ти*, —*ны*!—*ни* аффикслері толығы менен ушырасады. Табыс сеплігінң ески формалары Күнхожа, Бердақтың қолжазбаларында сийрек гезлеседи. Ал, Әжинияз шығармаларында хәзіргі әдебий тилде қолланып жүрген формалар менен бирге, ески формантлер көплен ушырасады:

Қысқақтан аман сау *бизни* өткерің (Б., 37).
Жүрген соқмақпан *изни* көргің (Б., 35).

Ал, әйіемгі естеліклердің тилинде бул форма актив қолланылған. Соған қарап бул форманы ерте уақытлардан сақланып қиятырған форма деп қарауға болады. Бул пикиримізде ертедегі әдебий тилдің тарихын ізертлеген Х. Хамидовтың, сондай-ақ дәстанлардың тилин ізертлеуші Қ. Мақсетовтың жұмыслары тастыһықлай алады.

Соның менен бирге тартым аффиксінң ІІІ бетінен кейін табыс сеплігі—*ны*!—*ни* аффикслері менен қолланылған:

Пұқта етви *ислейтуғын ишни*,
Жыйнасақ деп еліт менен *есини*,
Ишпе ертер бәрха жасы *кишини*,
Ақыры өшпе төнер халық ушын (Б., 34).
Қарақалпақтан ауысып өшпе келген,
Кім жақсы, кім жамап *парқның* билген (Ә., 55).

Табыс сеплігінң бундай түрінің ушырасуы бул —шайырлардың кітабын тилик формаларды қолланғанынан дәрек береді.

XVIII—XIX әсирдегі шайырлардың тилинде шығыс

сеплигиниң әдебий тилдеги нормалары менен бирге —*дану!*—*диң* хәм —*дан!*—*ден* аффикслери (әсиресе Әжиниязда) ушырасады:

Дәртим айтар дәмбе-дәмдин,
Кутылмадым хәргиз *гайдин*,
Модет нәсен аламы *сандиң*,
Көзде ишым сел болады (Ә. 53).
Шоҳ ишлер кешти *башылдан*,
Сел болды көзлер *дәшылдан*,
Айрылдым теңи *тушылдан*,
Қалыбман хәйран ишинде (Ә. 48).

С. Е. Малов бул форманың Орхон-Енисей естеликлеринде гезлеспейтугынын көрсетеди (42, 64—65). Ал айырым изертлесушилер бул форманың Орхон-Енисей естеликлеринде аз көлемде ушырасатугынын тастыйықлайды (41, 65).

А. М. Щербак бул форманың, әсиресе шағатай тилинде актив болганын көрсетеди.

Аталған адамлардың пикирлерине сүйене отырып, қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиниң —*дан!*—*диң* формасының сақланыуы жазба әдебияттың тәсиринен деп ойлаймыз.

Орын сеплигиниң —*да!*—*де*, —*та!*—*те*, формалары шайырлардың гейпара қосық қатарларында —*дә!*—*тә* фонетикалық варианты түрінде гезлеседи.

Гездем гәрипник йолында,
Ғарқ болуб шомше көлиңдә,
Юсапник Мысыр елиңдә,
Қалыбман аидан ишинде (Ә. 48).

Бул қубылыс араб жазыуына байланыссы пайда болыуы итимал, себеби тек ғана Әжинияздың жаңадан табылған қол жазбаларында ғана ушырасып, халық аузынан жазып алынғанларында, сондай-ақ Жийен жырау, Бердақ, Күнхожа шығармаларында да гезлеспейди.

Келбетлик

XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының шығармаларында хәзирги әдебий тилде қолланылатуғын келбетликлер менен бирге, араб-парсы тиллеринен

кирген келбетликлер де ушырасады: *ләтте* (гөне, мүсәпир (жууас), *пақыр* (аш, кәммағал), *мүшкил* (қыйын), *қыпша* (жиңишке жарасықлы), *әзиз* (қадирли), *ғайры* (басқа), *тақыйқ* (анық). Бундай сөзлерди шайырлар синоним ретинде қолланған. Бул факт Жийен шығармаларында аз көринсе, Бердақ, Күнхожа, әсиресе Әжиниязда көбирек екенни көремиз.

Сондай-ақ шайырлардың қосықларында, ертеден сақланып киятырған келбетликлер де бар. Олар бирде әдебий тилдеги семантикасы менен, гейде мәниси түсинкеспз сөзлер менен бериледи. Мысалы: *жадың көзлери юбқа додах, бадам қабақ, жәйхәр, әңғар, тотил, мүшки, нәрпоз, гыпша* т. б. сөзлер атлықтың алдында келип, поэзиядағы сүүретлеуге артықша сән береди. Олар дәслепки семантикасын жойылтып, келе-келе басқаша түс алған.

Қосық қатарларында келбетликлердің морфологиялық усыл менен жасалыуы көпшилик жағдайда хәзирги әдебий тилдегиде, бірақ соның менен бирге олар фонетикалық өзгерислерге де ушыраған. Басқа тиллерден өзлестирілген айырым префикселер де қолланылған.

Бий—префикси хәзирги әдебий тилдеги—*сыз*, —*сиз* аффикс менен қатар қолланылады. Олар әдебий тилдеги гейпара сөзлерде, сондай-ақ сырттап кирген өзлестирмелерде ушырасады:

Жалғыз қотыр ылақты,
Бийорын жоқ еттим бе?
Ғай, *бийшара* аналар,
Ғай, *бийшара* жәс қызлар (Ә. 28)

Бий—префикси Жийеннен басқа Күнхожа шығармаларында (*бийнышан, бийдәўлет, бийшара*), Бердақта (*бийдәўлет, бийдәрек, бийғайрат, бийжағдай, бийийман, биййақ, бийықтыр* т. б.) Әжиниязда (*бийдәўлет, бийгана, бийғам, бийғар, бийкар, бийхабар, биймәсел, биймағрур, бийона, бийрәхим, бийпаҳим, бийшәндәт, бийҳан, бийҳисап* т. б.) көплен ушырасады.

Жийен-жыраудағы—*бий* префикс менен келген сөзлер бизге түсиникан болса, Күнхожа, Бердақ, Әжинияз шығармаларында, олардың түсиниканалери де гезлеседи.

Классик шайырлардың дәретвелеринде парсы тил

леринен кирген *бий*—префиксинин көп-аз қолланыуы, сол шайырлардың сауатлылығына байланысты болған.

На—префикси де қарақалпақ классиклери шығармаларында азлы-көпші ушырасады.

Наурыз бөделер келгенин билмес,
Келсе де біразлар хешбир индемес (Кх., 101).

На—префикси әдебиі тилдегі—*сыз*!—*сиз* аффиксиниң хызметин атқарады. Сондай-ақ оның «емес» сөзиниң мәнісінде келетуғын орындары да ушырасады:

Мәрт билеп *нәмәртни* айырап сауаш,
Сауаш майдаанында керек қарындаш (Ә., 66).

Шайырлардың шығармаларында «жаман» сөзиниң мәнісінде *бәд* сөзи қолланылған:

Ашыулаиса мени сүйреп кетеди,
Сонындай *бәдәйбат* мениң өгізім (Б., 112).

Әжинияз шығармаларында ол *бәдғырнақ*, *бәдбақ* сөзлери составында келип, гейде «жаман» мәнісінде, базыбир жағдайларда —*сыз*!—*сиз* аффиксиниң де хызметин атқарады.

Келбетликтің әдебиі тилдегі—*лы*, —*ли*, аффиксиниң орнына гейде *хош*—префикси қолланылған. Бул Әжинияз шығармаларында көбірек қолланылады.

Әли тарканалы изик мияшым,
Хошәҳим, *хошсүйрет* иште даҳанлым,
Зийуар айтар ессен мениң *хошәҳим*,
Саллана-саллана гелен сәудигим (Ә., 141).

Булардағы *хошәҳим*, *хошсүйрет*, *хошәҳим* сөзлери *сұлы*, *сымбатлы*, *шырайлы* деген мәнілерди аңлатады.

Шайырлардың шығармаларында хәзирги әдебиі тилдегі келбетликтің аффикслериниң хәммеси дерлик қолланылған. Олардан—*лы*!—*ли* аффикси қарақалпақ сөзлери менен де, басқа тиллерден кирген сөзлерге жалғанып та келбетликті пайда етеди.

Серафраз камети, садаф *дәнданлы*,
Ол хәм мениң кибі аузым *әрманлы*. (Ә., 140).

Шайырлардың қосықларында—*дай*!—*дей* аффикслериниң орнына —*дек*, —*лек* аффикслери де келе береді:

Мәужиреп аққан *дәрьядек*,
Толысып ташқана мезгер (Ә., 133).

Санлық

XVIII—XIX әсирлердегі қарақалпақ әдебияты классиклериниң тилинде санақ санлықлар хәзирги әдебиі тилдегідей болуы менен бирге гейпара фонетикалық өзгерислер менен де қолланылған: *екки*, *беш*, *йетти*, *сәккиз*, *тоққыз*, *йетмиш*, *сәксан* хәм т.б.

Екки көзін тәуб ал, сен бир нәмерсе сезметил,
Йетти йылғы уәфет болған йолданым.
Хәр йағында *тоққуз* өрим сашлары
Он *сәккиз* миң әлем йақты да кетти (Ә., 147).

Түркий тиллериниң естеликлерде, хәзирги өзбек тилинде, сондай-ақ қарақалпақ тилиниң гейпара говорларында санақ санлықлар *екки*, *йетти*, *беш*, *сәккиз*, *тоққыз* т.б. түринде гезлеседи.

Шығармаларда санақ санлықлардың мәнісінде араб-иран тиллеринен кирген *дуу* (еки), *шар* (төрт) сөзлери де қолланылған:

Дуу жәҳонда шарапатдур (Ә., 218).
Дуныада мен өзим *шар төрет* еттим (Кх., 32).
Көрер елим *шар төретген* жәҳонды (Кх., 112).

Санақ санлықлардың хызметин атқаратуғын бундай сөзлердиң шайырлардың тилинде сақланыуы, сол шайырлардың сауатлылығына, басқа сөз шеберлерине еликлеуине байланысты болған.

Қатарлық санлықлар әдебиі тилдегідей—*ыншы*, —*иниш* аффикслери менен жасалған.

Шығармаларда жыйнақлау санлықларының орнына тартымланған санақ санлықлар да қолланылған:

Және бириси Сейилхан,
Бириниң аты Томауыл,
Және бири Шыбан еди
Және бириси Баядил (Б., 204).

Шығармаларда санақ санлығы мәнісіндегі *туғар*, *түмен*, *сан* сөзлери де ушырасады.

Тум-тустан шықты *нешсе сан* (Б., 181).
Халқы *жети санға* барады (Б., 195).
Алты сан алашны гездим, тапмадым *өдми нышан*
(Ә., 88).

Артық бахад *елиу туғар*,
Сеннен алып *өкең сауар* (Б., 123).
Шәһдарына *лағды маржан өткерген*,
Моң туған паз бесен бахар *гөзаллар* (Ә., 174).

Бұл сөзлер ертеден қиятырған санлықтар екені мәлім: *түмен* сөзі ескі Енисей естеликлерінде де ушырасады. Ол шор, хакас, тува тилдерінде «множество» деген мәніни аңлатады (10, 130). Ал «*туғар*» сөзин гей-пара нзертлеушілер «*он мың тилла*» деп көрсетсе, айырым алымлар оның шығысын *при мал* (скот, товар) сөзлери менен байланыстырады (23, 145).

Бөлшек санлықтардың шығармаларда қолланылуы да әдебий тилдегідей: олардың бириншиси ифелик, шығыс сепликлерінде, екіншиси атау сеплигинде, гейде тартым жалғауының үшінши бетни қабыл етти қолланылады.

«Силди қылдық *төрттиң бари*,
Алып»,—деди Айдос баба (Б., 242).
Төрттиң бирине дийхан тұрар (Б., 242).

Тарийхый шығысы жағынан бөлшек санлар түрк халықларында соңғы ұақытларда XIX—XX әсирлерде пайда болды, деген пикир бар (10, 130).

Шығармаларда XVIII—XIX әсирлердегі есаплау системасына байланысмы *аббаз шайы*, *тилла*, *теңге* сыяқты ақша бирлигин билдиретугын сөзлер де қолланылады.

Қалтамда жоқ *аббаз шайы* бир пудым,
Бұл дүньята шыққанымнан не пайда (Кх., 42).
Қырк *тилланы* өзбек биін алды деп,
Өзлери ант ишин қуры қалды деп (Ә., 112).

Мысаллардағы *аббаз шайы*—жигирма бес тийинға, *үлкен тилла*—үш манат 80 тийинға, *киши тилла*—тоғыз теңгеге, бир сом 30 тийинға туұра келеди (1, 34).

Шығармаларда төмендегідей есаплау системасы да гезлеседи.

Есап етсен *өки сегиз*,
Байлап сойған қойың *септи* (Б., 185).

Бунда *өки сегиз*—он алтынн аңлатады.

Алмасық

Алмасықлар хазирги мәдени тилдегідей атлық, келбетлик, санлық сөзлердің орнында қолланылған.

Классик шайырлардың шығармаларында бетлеу алмасығының әдебий тилдегі формасы менен бирге фонетикалық вариантлары да ушырасады.

Орхон-Енисей ескерткишлериниң тилин нзертлеушілер бетлеу алмасығындағы *м>б* алмасыуы ертеден қиятырған қубылыс деп көрсетсе (41, 67), гейпаралары оны *н*, *з* дауыссызлары (35, 172—173) хәм *э*, *и* дауыслыларына байланысмы пайда болған, деген пикирди көрсетеди (22, 97).

XVIII—XIX әсир қарақалық классиклериниң шығармаларында бетлеу алмасығының әдебий тилдегі түри менен қатар, ескиден қиятырған формалары да гезлеседи.

Аны туұған меңирбана *анасы* (Кх., 32).
Аларны мәстана көзлерим көрген (Кх., 40).
Ашан соңғара Аманбайға (Б., 218).
Аларның парқын билейсиз (Б., 140).
Менде анық жолым тутқан. (Б., 69).
Бир нәләрсе көрпін *андын* ақлын хайран болмағыл
(Ә., 203).

Анда барып текер билеп бал ишсе (Ә., 79).
Апү мәндин, *жан мәндин*, *гүға* хәм *мәндин* (Ә., 109).
Хұрадажан келсе *саңа* һукирип (Ә., 120).

Шайырлардың көпшилик қосықларында силтеу алмасықлары хазирги әдебий тилдегідей *әскей*, *әне*, *буа*, *сол*, *усы*, *анаһ*, *мынаһ* түрінде қолланылған. Усының менен бирге *буһ* (шу) силтеу алмасығының орнына қосарланып келетугын *ошбуһ*, *ошпу*, *ошол*, *ошыл* түріндегі формаларының да барлығын көреміз: *Буһ* заман тағдын асып (Кх., 118). Меңнат *шул*, агалар, көрмейди көзим (Кх., 109). Нала шегип мен отырман *шул* күнде

(Кх., 9). Болды *шуй* күн хайран енди (Ә., 95). *Ошал* бугагана түсер (Ә., 163). *Ошбуу* сөзге кулак салың (Ә., 104).

Түркмен, азербайжан, ногай, өзбек, уйгыр тиллеринде *буу* формасы актив қолланылады. Бир қатар изертлеушілер *ушбуу* тууралы мынадай шкирге келеди: «Элемент, *уш, ушбу*, по-видимому, следует сопоставить со словом уз—(сам, свой) (35, №77). *Ошал* силтеу алмасығын Ф. Г. Исаков былай сыпатлайды. «*Ошол* и *ушул* разложимо на *уш*—(ал), *ош*—(ол) и *уш*—(ул) (29, 249). *Ошол* силтеу алмасығы қарақалпақ әдебий тилинде қолланылмайды, бірақ оны ески сауатлы адамлардың, сондай-ақ өзбеклер менен қонсылас отырған қарақалпақтардың сөйлеу тилинде ушыратыуға болады. Ал, олардың қосық қатарларындағы көриниси Орта Азиялық әдебий тил арқалы жүзеге келген болыуы керек.

Белгисизлик алмасығы да шығармаларда хазирги әдебий тилдеги формада ушырасады. Оның «кимсе» формасы да шайырлар тилинде кең қолланылған.

Бул дунья қурмысы, дәрбодер етти,
Кимселерге жуа рахбар етти (Кх., 100).

Сағаш етер душман менен ушырасып,
Нар көби аузынан көбиклер шышып,
Кимсени дүфелен, кимсени шашып (Б., 130).

Бул форма әсиресе Әжинияздың «Бозатау» поэмасында көбирек орын алған:

Кимсениң ашсы, кимнің әмгеси,
Кимсениң азасы, кимнің ишси.

Кимсениң қыз-углы, кимнің еңгеси,
Әтирек, Гүрген, Хажар асти Бозатау. (Ә., 1975).

Әжинияз шығармаларында «кимсе» белгисизлик алмасығының алдында «хәр», «хеш» сөзлери қосылып та қолланылған:

Хәр кия сениң яры болса,
Қыялыңи айтпай билени (Ә., 168).

Булдардан басқа парсы тилинен кирген *хәр, әлле, фәлен, базы* т.б. қосылыуы арқалы жасалған сөзлер белгисизлик алмасығының хызметинде қолланылған.

Фейла

Тийкарынан алганда классиклер тилинде фейилдин қолланылыуы хазирги тилдеги сыяқлы.

Өзгелик дәреже —*тыр!*—*тир*, —*дыр!*—*дир*, —*гыз!*—*гиз* аффикслерин жалғау арқалы жасалады. Әжинияз шығармаларында өзгелик дәреже аффикси фонетикалық өзгериске ушырап—*дур!*—*тур* түринде қолланылған.

Хәр сөзинде мың наз етип *алтурма*,
Гусса билэн йүрәкмин *толтурма*,
Ақыл болсан рахымларэ *билдурма*,
Тийкарын бер, перийадым йол болеун (Ә., 1975, 48).

Классиклердин шығармаларында хазирги махәлди билдиретуғын гейбир формалар гезлеседи:

Бул дунья барын базар *әйлейдур*,
Бирине бендеге арман *әйлейдур*,
Бир ишелер шақоқ урын *сөйлейдур*,
Тийкарын билмесе биле арманда (Кх., 38).

Әжиниязда хазирги махәллик хызмет атқарып, бирлик мәниде келетуғын гейнара қосымталар гезлеседи. Бул иш-хәрекеттин болын атырған уақтына байланысы екенлигин көриу мүмкин.

Яр билэ сәхбәт *етмәйин*,
Мурад-мақсуда *әетмәйин*. (Ә., 1975, 96).

Усының менен бирге Әжинияздың қосықларында буйрық мейилдин —*гыл*—*гил* формасы актив қолланылған.

Қадирю-гаффар срур ол, сен умидиң үзмәсил,
Мен яман көрдим буу ишси енди қарны *кәзмәсил*,
Нәзериң тушсе табаққа, ол таамдин *бәзмәсил*,
Екки көзүң тануб ал, сен бир нәрсе *сәзмәсил*,
Сүт ишәрдо тилиңиң қол билэ тутмақ керек.
(Ә., 1975, 91).

Бул форма китабий тилден кирген болыуы керек. Әжинияз шығармаларында —*ибан!*—*убан* формалы ҳал фейиллер қолланылған:

Хәррелер *ушубан* пәрмана болур,
Уясы бузылып, палдан айрыла (Ә., 74).

Гейде болымсыз фейиллердің айырықша формалары ушырасады:

Мешен басқа ир жоқ ардың кеңлиде,
Билем, және не сөзи бар тилинде. (Б., 87).

*Билмен*дә парғардигарым, едан көрер күн бармекен,
(Ә., 127).

*Билмен*дә мұхман етпесен неше күн жан тәндеги
(Ә., 127).

Бундай форма қарақалпақлар арасына кеңінен таралған «Гәрип-ашық» дәстанында да гезлеседе.

Кели бағманша хызмет етермен,
Мәкестеме *билем* қышан жетермен,
Бұл дәртимнен басым алып кетермен,
Өге жерге кетер болдым дәрдимнен
(«Гәрип-ашық» 36).

Бұл форманың шайырлардың шығармаларына енгенінде екі түрлі себеп: біріншіден, «Гәрип-ашық»-ты шайырлардың қуат қойып оқытуы, үйренуі; екіншіден, жыһнаұшылардың (яғни айтып жүріушілердің) оған сиклеуінен болған.

Әжинияз шығармаларында жекке-сүйрек — *гүлҕсы* формалы келбетлік фейил де қолданылған:

Нелер *болғусыдур*, бұл шын кеңалер,
Қазан урса солар гүмшамы гүлдер, (Ә., 77).

Шығармаларда—*әйле* сөзінің тийкарында жасалған *нәйлейин* сөзі көбірек гезлеседе, сондай-ақ —*нетейин* формасы да оған параллель қолданылады:

Ұай, пақыр жәс жаплар *нетейин*, (Жж., 30).
Аға бегәср, артық дәулет *нетейин* (Кх., 38).
Үйрек жесе мен *нетейин* (Б., 170).
Зийғар айтар: аллам, өзін шад *әйле*.
Ағым, топтам, көңил-қошым бар *әйле*.
Қоғалғым, башым-бөзим сар *әйле* (Ә., 101).

Көрсетілген *әйле*, *нәйлейин* сөзлери «Гәрип-ашық» дәстанында да актив қолданылған:

Бағы бостанды *нәйлейин*?
Жақсы жаманды *нәйлейин*? (107).
Душпанлар әлшпен сақта, рәхим *әйле* (30).

Бердақ шығармаларында—*е* толықсыз фейили өзгерткеннен бұрынғы келбетлік фейилге қосылып—*мышем* формасында қолданылған:

Құдірет билен бұл дүниәге *келмишем*,
Балалықта ақыл-қушым *билмишем*,
Бір күн туғым және бір күн өлмишем,
Мотан ашықлықты салдым, дилбарым. (Б., 86).

Бұл форма «Гәрип-ашық» дәстанында да бар.

Қасын мирабына басым *қоймишам*,
Көз қарастың қойым мийрим *қанмишам* (45).

Ески формалар Әжинияз шығармаларында көбірек сақланған. Ол әсіресе келбетлік фейил тарауында сезілділік. Бұл, біріншіден, оның сауатына байланысты болса, екіншіден, оның шығармаларының халық арасына жазба түрде таралуынан, деп айтыуға болады (68, 97).

Әжинияз шығармаларындағы келбетлік фейилдің —*мыш!*—*миш* формалары «Шықты жан», «Енди көрер күн бар ма екен», «Бери кел», «Әй, әли» қосықтарында ушырасады.

Мыс-қола *қудымыш* екен атының тағасы (Ә., 64).
Хақ әәәәле *әйлемш* ошбуғ аурин билге тешин (Ә., 126).
Сын-саядек қанлары динжиғ *тизилмиш* сешими (Ә., 149).
Сәреәбизден суғ *берилмиш* дань-дань сашыма (Ә., 154).

Бұл форма көрсетілген шығармаларда да тегіс қолданыла бермей оның —*ған!*—*ген* формаларында беріледі.

Жиһен-жырау, Құнхожа, Бердақ шығармаларында бұл форманың орнына әдебиет тилдеги —*ған!*—*ген*, ал Әжинияздың қосықтарында —*мыш!*—*миш* аффикслерінің келиуі—бұл жазба хәм сөйлеу тиллери арасындағы айырмашылық болып, жазба тилдеги Орта Азиялық әдебиет тилдің тәсири екенін көрсетеді. Бердақ хәм

Эжнинияз шығармаларында —*мыш*!—*миш* формасы, көрсетип өткенimizдей-ақ беленни те қолланылған.

Құдиретнен бул дүньяға келмишем,
Балалықта ақыл-хушым билмишем,
Бир күн туып және бир күн өлмишем,
Маған шыңлықты салды, дилбарым (Б., 86).
Тәубекел әйлейип қылмишим сәнар (Ә., 117).с
Мен сені сәўмишем көргеннен бери (Ә., 176).

Бул форма түркмен тилинде өткен мәхәл хал феибли болып келеди (65, 262).

Келбетлик феиблиң —*ған*!—*ген* формасы Эжниниязда —*ан* —*ен* түринде көбирек көзге түседи:

Түссе ядә өтеп күнлер,
Ағымдан шыққан ушқынлар,
Хорезмди йуран күнлер,
Заўқы тәмәшәя меңзер (Ә., 87).
Айрадық мәйиш шәднлер,
Нуртынан айра тушнлар,
Дәрьядан қайиш йошнлар,
Көздинде умманә меңзер. (Ә., 87).

Бул форма түркий тиллериниң қубла-батыс топарына киретугын әзербайжан, түркмен тиллеринде өнимли гезлеседи.

М. Н. Хыдыров түркий тиллериниң қубла-батыс топарларында түркмен тилиндеги —*ан* —*ен* формаларының ерте ўақытлардан өткен мәхәл келбетлик феибли хызметин атқаратуғынын көрсетеди (65, 338).

Эжнинияз шығармаларында —*ан* —*ен* формасының қолланыўы оның Мақтумқулы шығармаларын көп оқып, олардан тәсир алғанын көрсетеди.

Эжнинияз шығармаларында келбетлик феиблиң —*миш* формасы да қолланған.

Асианды берк етип, дәр қурмиш,
Беглик ете билмесе берим бермиш,
Дүзде ашлық машақатын көрмиш,
Үйде ыссы нанниң қадирин не билсин (Ә., 81).

Бул форма феиблиң болымсыз формасына (*ма*—*ме*) келбетлик феиблиң ески формасының (—*ан*—*ен*) жалғаныўы арқалы (*ма*—*ан*) болып, оның фонетикалық варианты сыпатында қолланған.

—*Миш* формасы Эжнинияздың «Не билсин» қосығында гана гезлесип, басқа шығармаларында ушыраспайды.

XVIII—XIX әсирлердеги классиклериниң шығармаларында —*ар*—*ер* формасы келер мәхәл келбетлик феиблиң хызметинде қолланылып, гейде III бетте —*лар*!—*лер* аффиксинде қабыл етеди. Бундай қубылыс тийкарынан алғанда поэзияда көбирек поэзиялық өлшемниң талабы бойынша көзге түседи хәм жағымлық, өткирлик мәни өттенокларын билдиреди (51, 96).

Жаман адам өзинен кем көрерлер,
Душпанлығын етип азап берерлер,
Ладаңлар халықты жеп дәўрай сүрерлер,
Кеўлим хабарады менің сол ушын (Б., 36).

Гейде —*ар*—*ер* формаларының орнына *ыр*—*ир* аффикси қолланылып, оған көплик аффикси де жалғанады.

Әрманда өтсем менің сөзим қалырлар,
Көйингилер ақылмды алырлар,
Мен сорлыны көрип дуга қылырлар,
Болмаса дүньядан өттим әрманда (Кх., 101).

XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының тилинде, солардың ишинде Күнхожа, Эжнинияз шығармаларында —*ар*—*ер* формасының —*ур* —*үр* вариантлары да ушырасады.

Бирнешелер шақақ урып сөйләйур,
Тийкарын билмесе беде әрманда (Кх., 101).
Хош жигиттиң миңген аты айланур,
Авы көриш мәртниң кеўли шайланур,
Алеғаниңның ая-әули таўланур,
Зули крашмас қалем қашы болмаса. (Ә., 79).

XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ классиклериниң шығармаларында атаўыш феиблиң —*мақ*!—*мек*, —*пак*—*пек*, *бак*!—*бек*, —*ыў*!—*уў*, —*ў* формалары кең қолланылған. Соның менен бирге гейде —*арға*—*ерге*, формасы басқаларына қарағанда көбирек ушырасады:

Қамыстан басқа нәрсе жоқ,
Түнде салып жатарға,
Топырақтан басқа нәрсе жоқ, ✓

Тамақ үшін тартарға. (Жж., 51).
Индидегі эскерлер,
Суу табалмай ишерге,
Жол табалмай жүрерге,
Тау менен тасқа орнасын (Б., 284).

Н. А. Баскаков бул форманы ҳал феил деп санап, ол ҳаққында былай дейди: «Десирчастие на —*арга* —*срее*, характерное например для татарского языка, и каракалпакском встречается относительно редко и обычно замещается формой на —*мага* —*меге*, но диалектам чаще всего встречается в 103 диалекте (8, 469).

Классик шайырларымыздың қосық қатарларында барыс есплигинде келетүгін төмендегідей формалар да бар.

Тамағым жоқ ишериле,
Қолыым жоқ ишериле,
Төсегім жоқ төсериле (Б., 117).

Ҳал феил классиклердің шығармаларында тийкарынан ҳазиргидей болып келеди. Гейшара жерлерде ҳал феилдің —*ып*—*ип* аффикслериннің орнына —*ыб*—*иб* формалары да гезлеседи. Бул Әжинияз шығармаларының гейшараларында ушырасады.

—*Ыб*—*иб* аффикслери —*ып*—*ип*, аффикслериннің фонетикалық варианты ретинде қолланған.

Ҳал феилдің ески —*убан*—*убән* формалары XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының тилинде аз да болса ушырасады:

Елнен айырылған дийған болар,
Ярынан айырылған бийған болар,
Хәррелер *ушубан* парман болар (Ә., 114).
Жәм болубан бирнеше қыз билән жәбан. (Ә., 60).
Атша *минубан* әйләп хәм ығал (Ә., 85).

Ҳал феилдің хызметин атқаратуғын ески —*мәйин* формасы Әжинияздың қосық қатарларында көриүге болады:

Яр билә сүдбет етмейин,
Мурад махсудә бетмейин,
Ашны душшыны татмайин,
Не билсун балың қадиринен (Ә., 90).

Ҳал феилдің ҳазирги әдебий тилдеги формалары Әжинияз, Бердақ, Жийен жырау, Күнхожа шығармаларында актив қолланылған.

Әжинияз шығармаларында ҳазирги тилдеги көмекши феиллер менен қатарда *ерур* (еди), *әркән* (екен), көмекши феиллери гезлеседи:

Бир екен бир арыўы, аты онын Айша *ерур*.
Қушық ойда көрдим аны беллери қылаша *ерур*.
Пол алабын көп керимен, ҳар саатым күншә *ерур*.
Ҳәр күним айша *ерур*, ҳәрбир айым ыллаша *ерур*.
(Ә., 66).

Әжинияз шығармаларының тилиндеги бул көмекши феиллерди биз Орта Азиялық «түркий» әдебий тилдин элементлери деп санаймыз.

Рәўиш

Классиклердің шығармаларында ҳазирги әдебий тилдеги рәўишлер менен бир қатарда басқа тилден кирип, рәўиш хызметин атқаратуғын сөзлер де ушырасады: *дилме-дил*, *дәмбе-дәм*. Шығармаларда —*ша*—*ше*, *чайле*, —*дайын*—*дейин*; —*дай*—*дей*; —*дақ*, —*дек*, *ын*—*ин* аффикслери менен жасалған рәўишлер де қолланылған:

Тәхт үстинде турған эдил султанлар,
Бир *байиш* жоқ сорап ели болмаса,
Юреклери ат басындек батырлар
Қатиниш жоқ жәб-жарағы болмаса (Ә.).

Көмекши сөзлер

Классик шайырларымыздың шығармаларында гей-пара көмекши сөзлердің ҳазирги әдебий тилдеги актив қолланып жүрген формалары менен бир қатарда ески формалары да ушырасады.

Жийен жырау шығармаларында ҳазирги әдебий тилде қолланылатуғын —*та*—*те*, —*да*—*де* жаңапайы менен бирге —*дағы*—*тағы* жаңапайы да ушырасады:

Әри-бери жүреді,
Онда *дағы* болмайды (Жж., 29).
Қәдерден жай табамыз
Ол *дағы* билге уғайым (Жж., 33).

Бул тек гана Жийен жырау шығармаларында гезлеспей қоймай, Бердақ, Құнхожа, Әжинияздың гейпаря қосық қатарларында да бар. —*Дағы*, —*тағы* жанапайының Жийен жырау шығармаларында актив қолданылуы қызығушылықты пайда етеди. Е. Бердимуратов «Жийен жырау өз шығармаларында халықтың сөйлеу тилинің элементлерин кең қолланып, сүүретленген Ұақыяға бириншиден, эмоциялық өткирлик берип турған болса, екнншиден қосық қатарларының бууын санын сақлауға себепши болып тур» деп көрсетеди (16,113).

Хәм дәнекерлер шығармаларда хазирги әдебий тилдеги сыяқлы хызмет атқарады. Гейде—хәм дәнекерин шәрт феил менен қатар келип, күшейтну жанапайы хызметин атқарады.

Хәр қәдем атқанда таушан алас хәм,
Агасы арабтай туура келсе хәм,
Әкеңнің көзин аярым қалса хәм,
Өлтир көк ийгиди Дүйеен қилдекен (Ә., 192).

Әжинияз шығармаларында—хәм дәнекерин атлық сөзлердің алдында келип, *да—де, та—те* дәнекерлериниң хызметин де атқарады.

Гош ийгитиниң дәулети бар башында,
Хәм агасы, хәм иниси қашында (Ә., 74).
Үйлесен үйлентпа сорап хәм затын,
Немин, послан, жети пушты-әждадын (Ә., 89).

Бул қубылыс шығыс поэзиясының тәсири нәтиже-синде Әжинияз шығармаларынан орын алған деп болжау мүмкин. *Ұа* дәнекерин араб-иран тиллеринен кинип, әдебий тилдеги хәм дәнекериниң хызметин атқарады.

Яри-дослар сүриң дәуран,
Нүреке қалмасын арман,
Ақырында қыз ға жабан,
Қызур бир күн арман енди (Ә., 106).

Әжинияз шығармаларында *һа*—бир жерде гезлеспей, басқа қосықларында ушыраспайды ол шайырдың стилине тән емес, оны көширип жазушылар тәрәпинен жүзеге келген жағдай шығар деп шамалаймыз. Бул дәнекер Жийен жырау, Құнхожа, Бердақ шығармаларында гезлеспейди.

—*Ыу*, —*уй* дәнекерлерин Бердақ, Құнхожа, Әжинияз шығармаларында атлықларды байланыстырып келеди

Қытай-қыпшақ кенесейи маңғытта,
Қашлары қәлемдей қиллары барла (Ә., 55).

Киби дәнекерин шығармаларда тиркеуишлик хызметин атқарып келеди.

Әрманда өтерсең Дәулетиярбек киби,
Бул өмирин әрманда дур, әрманда (Кх., 101).
Ярым болсын ұмай киби,
Көңли болсын сарай киби,
Пузи болсын хәм ай киби,
Хәк сүнийдил өз болсын (Ә., 169).

Шығармаларында тиркеуиш хызметин атқарату-ғын—*яқлығ—яқлы* көмекши сөзи—*дай—дей, —тай—тей* аффикслериниң хызметинде келеди. Бул қубылыс тек гана Әжинияз шығармаларына тән:

Ләйли, Зухра, Сәлем иқдыг сүүрети,
Турги ағашына мәгээр қаммети (Ә., 70).
Мисли Мәжиңи сүйген Ләйли иқдыды (Ә., 170).
Мисли кәсе қашарған қалше иқдыды (Ә., 170).

Усылай етип, *иқдығ* көмекши сөзи шайырлардың қосықларында ертеден киятырған форма деп айта аламыз. Тиркеуишлер Жийен жырау әдебий тилдеги формасында, Құнхожа, Бердақ, Әжинияз шығармаларында бирде әдебий нормада, гейде әдебий тиллик формалар менен келеди. Бул оны жыйнаушылар ямаса китап етип таярлаушылар тәрәпинен жиберилген қәтелер болуы мүмкин. Мысалы Құнхожаның «Ел менен» қосығында *яр билен, зар билен, дар билән, жыл билән, ел билән, қол билән, қул билән, мал билән, қыз билән, халық билән* т. б. көрсетилип, сол қосықтың өзінде әдебий тилдеги «менен» формасында да келе береді: *ел менен, тун менен, яр менен, қыз бенен* т. б.

Ал Бердақта «билән» менен жазылғанлары әдебийлестирилип «менен» түрінде берилген:

Мийман болып сонда жатты,
Ерте менен таң атты (Б., 202).
Мийман болып сонда жатты,
Ертеси билән таң атты (қол жазба).

Классиклеримиздің шығармаларында тиркеуишлердің *билән, бирлән билә* түрлерин гезлеседи:

Перзентсиз мүдминге тил тийгизбелер,
Перзентсиздин хуни кешер зар билэн,
Шын ашықтың тәрийин етсек мысалин
Кеуди толар қысылғанда яр билэн (Кх., 92).
Хийуа билэн Ханқа қалы,
Орынван қозғалған емес (Б., 50).
Хи—хиялымнан алаштым данайы қалың билэн,
Дал—дауа дәрдімге тавтым дәбтеги палың билэн,
Зал—зәңним кош етерлер нақшы данданың билэн.

Бұл құбылыс Орта Азиялық жазба әдебиі тилдин тиккелей тәсириниң болыуы менен байланысмы.

Әжинияз шығармаларындағы тиркеушлик хызметти атқаратуғын гейпара сөзлер турақлы емес, бириниң орына екнншиси аўмасын келе береди: *йол узре, андың, соңыра, мениң киби, оқ киби, сәнем яңлығ, мисли Сәнем киби; перий киби, перий яңлығ, перидек, аның ушин, аның киби, аның рәйиши* т. б. Мысалы:

Зарлы Зухра, Сәнем киби қышпа бел,
Бады саба киби өтти де кетти (Ә., 140).
Лайли, Зухра Сәнем яңлығ сүўрети (Ә., 141).

Сөзлердин бундай қолланылыуы Жийен жырау, Күн-хожа, Бердақ шығармаларында гезлеспейди, ал, Әжинияз тилиндеги бұл құбылыс Науайы, Мақтумқулы дәретпелериниң тиккелей тәсиринен пайда болған.

Әжиниязда ҳазирги әдебиі тилден фонетикалық өзгешелик пенен айрылатуғын—*ми* жанапайы да ушырады:

Хәр жай демек билэн имкан болурми,
Сөйлегенде сөзиниң парқын билмеген
Адам демек билэн имкан болурми (Ә., 100).

Сөзай етип, XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили олардың өмир сүрген дәуириндеги сөйлеу тили менен бир қатарда, Орта Азиялық түркий әдебиі тилинде жазылғанын көрсетеди.

Ески формалардың қолланылыуын, бириншиден, шайырлардың саўатлылығынан деп есапласақ, екнншиден олардың дәретпелериниң бизиң дәуиримизге қолжазба түринде жеткенлигинен деп есаплаймыз. Олардың морфологиялық өзгешеликтери қысасакитанлардан көширий алынған текстлерде көбирек сақланса, аўыздан аўызға өтти келген шығармаларында сөйлеу тилиниң морфологиялық белгилери көбирек сезиледи.

III БАП

XVIII—XIX ӘСІРЛЕРДЕГІ ҚАРАҚАЛПАҚ ШАЙЫРЛАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ

XVIII—XIX әсирлердеги шайырларымыздың шығармаларының лексикасы олардың өз дәуириндеги турмыслық лексиканың ҳәр түрли тараўларын өз ишине алады. Биз олардың тек ҳазирги дәуир менен салыстырғанда парық ететугын тәреплерин сөз етиўди мақул көрдик. Олар мыналар:

а) тарийхий шығысы жағынан XVIII—XIX әсирлердеги шайырлардың шығармаларына енген араб-парсы сөзлери:

б) XVIII—XIX әсирлердеги шайырларымыздың шығармаларындағы ҳазирги әдебиі тил менен салыстырғандағы гөнерген сөзлер.

Араб-парсы сөзлери

Улыўма тилимизге араб-парсы сөзлериниң ениўи, халықтың тарийхий раўажланыуы ертедеги ислам дининиң үстемшилик етиўи және араблардың улыўма Орта Азияны жаўлап алыуы менен тығыз байланысмы.

Араблар ерте заманларда Орта Азияны жаўлап алғаннан кейин, ондағы халықларды араб тилинде сөйлеуге, араб тилин үйрениўге үлкен күш салып, ҳәр жақлама қысқыға алады. Орта Азияны ҳәм Иранды араб мәмлекетине бағынышлы еткеннен кейин, жери бар феодаллардың ўәкиллери өз үстемшилигин сақлап қалыў иийетинде келгидилерге (арабларға) сыйыныўға мәжбүр болды. Олар араблардың тилин де қабыл етип алды. Тез арада араб тилин илимий мақсетте үйрениўде

парсы-тажик илимпазлары ҳаттеки араблардың өзлеринен де озып кетти (71, II).

Араблардың Орта Азия халықларына ерте заманда өвер-билим, мәдениет жағынан тәсир етуине байланыссы, араб-парсы сөзлери кирди деўге де болады. VIII—XI әсирлерде араблардың мәдениеті, өнери жүде жоқары болды. Оның үстине араблар ерте дәуирдеги грек илимпазлары менен танысып, оларды (әсиресе, тәбият илимлерин) изертлеп, илгери раўажландырды. Соның нәтийжесинде араблар илимге қолы ерте жетип, узақ жыллар бойы (XI э.) илим тараўында дүнья жүзине үстемлик етип келди (19, 13). Улыўма, Орта Азия халықларының тилине араб-парсы сөзлери араблардың усы халықлар менен коңсы отырыўы арқалы енди деген пикирлер де бар. «Мәлим болғанындай-ақ, араблар Орта Азияны басып алғаннан соң, сол жерлерге араблардан көп санлы адамлардың көшип келгени, соң олардың қайтып Арабстанга көшип кеткенлиги жөнинде ҳеш бир исенімли тарийхий мағлыўмат жоқ (65, 223).

Н. А. Баскаков қарақалпақ тилине араб-парсы сөзлериниң кириўин ертеден, яғный VIII—XI әсирлерде араблардың басып алыўы менен байланыстырады ҳәм қарақалпақлардың ишқи-сыртқы қарым-қатнасларын есапқа алып былай деп көрсетеди: «Арабо-персидские элементы предоставлены и в каракалпакском языке. Следует, однако, отметить, что народный разговорный язык содержит их в значительно меньшем количестве, чем дореволюционный феодальный разговорный язык верхушки господствующего класса каракалпакков, а также в еще большей степени до октябрьских письменный каракалпакский язык, близкий по своим нормам к староузбекскому литературному языку. Что касается арабо-персидских элементов в народном языке, то они проникли не только через эти литературные языки, но и непосредственно, через соседей каракалпакков, главным образом хивинских узбеков» (9, 76).

Араб-парсы сөзлери ҳәрбир шайырдың шығармасында ҳәр түрли, мәселен Жийен жыраўда бурыннан қарақалпақ халқының сөйлеў тилине тәи сөзлер қолданылса, Күнхожа ҳәм Бердақта Жийен жыраўға қарағанда олар көбирек ушырасады.

Ал, Әжинияз болса, өз дәуиринде Шығыстың көркем әдебияты менен тереңнен таныс болған ҳәм олар-

дың тиллерин тереңнен үйренип, сол тиллердин составындағы сөзлерди қарақалпақ поэзиясына шеберлик пенен ендире билген.

Соңлықтан Әжинияздың қосық қатарларында жийи жийи араб-парсы, ески түрки, шағатай ҳәмде тағы басқа тиллерден кирген көп ғана сөзлер ушырасады.

Араб-парсы сөзлерин өз қосықларында көп қолланыў хат билгенлер тилинде ғана емес, хат билмеген шайырларда да жийи гезлесе баслады. Мектеп, медреседе оқығанлар, хат билгенлер шағатай, араб, парсы сөзлерин негурлым көп қолланса қосық тили негурлым шубарлана түссе, солгурлым өзиниң оқымыссы, мәдениетли, басқадан артықманшылығын көрсететуғындай болды. Мәселен, Абай ўақтындағы хат билген де, хат билмегенлер де араб-парсы сөзлерин өз шығармаларында көбирек киргизиўге тырысты (24, 170).

Араб-парсы сөзлери Әжинияздың барлық шығармаларына тәи болмастан, оның жаңадан табылған қол жазбаларында сақланған, яғный Әжинияздың жас ўақытларындағы еликлеп жазған қосықларында көбирек қолданылған.

Бердақ шығармаларының текетологиясы, яғный, олардағы дин менен байланыссы араб-парсы сөзлери тууралы 50-жыллары әдебиятшылар арасында (Н. Дәўқараев пенен А. Саницкий) ҳәр қыйлы пикирлер айтылып, биреўлер Бердақты «мусылман руўханийларының идеологи» десе, басқалары Бердақтың атеистлик ойлары басым дегенди айтты.

Усындай себеплерге байланыссы 1950-жылғы Бердақтың толық жыйнағында оның шығармаларындағы «қудай», «алла» сөзлери өзгертилип, олардың орнына басқа буўын саны дурыс келетуғын сөзлер менен аўмастырылған.

Бердақтың 1950-жылғы толық топламынан 31 қосығына таллаў жүргизгенимизде: «Болған емес» (48-бет), «Билмедим» (54-бет), «Халық ушын» (33-бет), «Өмирим» (42-бет), «Көринди» (56-бет), «Пана бер» (58-бет), «Ақибет» (74-бет), «Мениң кеўлим» (79-бет), «Көзим» (89-бет), «Өгизим» (112-бет), «Көрдим» (114-бет), «Көрермен» (118-бет), «Ойланба» (124-бет), «Билгейсиз» (140-бет), «Надан болма» (124-бет), «Ким айттар» (144-бет), «Қарамас» (142-бет), «Кеткен келер

ме» (148-бет), «Мүйтен» (2-түри, 155-бет), «Мүйтен» (1-түри, 157-бет), «Алты қыз» (160-бет), «Билге» (163-бет), «Тойда» (174-бет), «Мегзер» (178-бет), «Билесен бе?» (182-бет), «Қыйналма» (184-бет), «Әдил қалмақ» (185-бет), «Шежире» (195-бет) атлы шығармаларында төмендегі динге байланысly араб-парсы сөзлерини өзгертилгенин көремиз: *Ҳақ* (қудай мәнисинде) сөзи төрт жерде: «жайна» (44-бет), «уақ» (46-бет), «халық» (59-бет), «ис» (18-бет) болып өзгертилген. *Алла* сөзи *иншалла, рәсулила, алла етсем, алла еткейсең* т. б. сөз дизбеклеринде де өзгертилген.

Мысалы,

«иншалла, — хей яратқан» (37-бет),
«иншалла рәсулила — боларма деп» (Б., 38),
«алланың улы — халықтың қулы» (39),
«алла таала — ҳақ болмаса» (Б., 57),
«алла десем — тилесийди» (Б., 71),
«алла еткесен — жақсы боларма» (Б., 97),
«алладан ийман тилейи — халықтан ийман тилейи» (77-бет)
«алланың қудирети — өмирдиң азабы» (Б., 98),
«алла таала — халықтың өли» (Б., 97),
«жаратқан — сонша налып» (Б., 47),
«жаратқан — уллы халық» (Б., 97),
«әжел — жайы» (Б., 50),
«қудай — биздей» (Б., 58),
«қудайым — бизлердей» (Б., 71),
«қудайым — ҳеш кимде» (Б., 137),
«қудаға — тәғдирге» (Б., 140),
«қудирет — байлар» (Б., 71),
«ийман — шын кейи» (Б., 77),
«иймансыз — исеимсиз» (Б., 80).

«Ҳақ», «алла» «жаратқан», «әжел», «қудай», «қудирет», «ийман» сөзлери де 1950-жылғы басылыуында усындай етип өзгертилген.

Сонлықтан И. Сағыйтовтың «Бердақ творчествосы» деген кандидатлық диссертациясында шайырдың тилиндеги «*әфлие*», «*пайгамбар*», «*қудай*», «*тәубе*», «*қыямет*», «*ақырзаман*» сыяқлы сөзлердин ҳеш бири айтылмаған.

Бундай өзгерислер Әжинияз шығармаларында да бар, онда да басқа тиллерден кирген, әсиресе динге байланысly сөзлер бууын саны тууры келетугын сөзлер менен өзгертилген. Мәселен, Әжинияздың 1969-жылы шыққан топламында *қудай, қудирет, алла, тә-*

дир т. б. сөзлер өзгертилип жиберилген. Өзбекстан халық шайыры Т. Жумамуратов: «Ол (Әжинияз) өз заманының белгилли адамы болып, араб, түрк, ҳәтте жети журттың тилин билген адам. Бундай классиклерди оқығанда өз заманының көз-қарасы менен бахалау керек. Сонлықтан «қудай» деген сөзлерине шекем ҳешкимнин өзгертиуине ҳақысы жоқ. Ал, өзинше қосып алыу жынаят болып есапланады. Әжинияз шығармаларында бул қәделер ҳешқандай сақланған емес. Сондай-ақ «басына қыямет түсти», дизбегини «ауыр күн түсти» деп, «тәғдир алланики», дегенди «тәғдир кимлердики», «бир алладан басқа пушты панам жоқ» дегенди «бир өзимнен баспа пушты панам жоқ», деп өзгерткен», — деп көрсетти (25, 102—103).

Ал, XVIII—XIX әсирлердеги шайырларымыздың шығармаларына усындай сын мақалалардан кейин текстологиялық жұмыслар жүргизилип, Күнхожа (1960), Жийен жырау (1959), Бердақ (1976), Әжинияз (1965) шығармалары қайтадан басылып шықты.

Шайырлардың шығармаларында әдебий тилимизге кирген төмендегидей араб-парсы сөзлери ушырасады: *абадан, адамзат, алым, алапат, азар, ақырет, әжайып, әфлие, есап-хесап, бедей, баха, бахыт дәрт, душпан-душман, дийдар, дилдар, дәстан, дуға, дәреже, гәйхар, гуна, гайрат, жин, жаббар, залым, зулым, зулмет, заң зағ, заман, зикир, илим, ийшан, кәрфан, кәрапат, мөдресе, мәсләхәт, маржан жәллат, молла надан-ладан, нышан, намази, өмир, пир, патша, пикир, пақыр, пайда, нәсил, рух, рахмет, рәхәт, сәлем-салам, сарпай, файран-ойран, хош, хат, халық-халайық, шайтан, сүннет, садақа, ҳәр, ҳәргиз, ҳәрип* т. б.

Жоқарыда көрсетилген сөзлер ҳәзир де қолланыла береди. Сондай-ақ қосық қатарларында диний түсиниктеги гейпара араб-парсы сөзлеринин де орын алғанлығын көремиз.

«Диний адамлар, хожа менен молдалар, китабий, диний жаргон жасап, халыққа түсинкенсиз, араб-иран тиллериндеги сөзлерди терминлерди кең түрде пайдаланды. Бул терминлердин өмирге керек болғанларын кем-кемнен көпшилик пухара да пайдалана баслады». (33, 98—99). Бул китабий, диний лексикаға тән сөзлер болып келеди де, оқымаған пухара адамлар бирин тү-

сінсе, биринчи парқын айыра алмаған: *рэхам, дамола, дуғабей, ибн, хажып, ибадат, ишан, кубра, лайху, қазем, мазин, намазлыгер, намазшам, пәлектан, сар, дийан, расул, суннет, сагир, кабир, сагира, кәбира, та, дяр, хақ, қудай, қудай, таала, шейт, шейтағла, аллах, масулла*—ала ислам, эзирайма, бейши-бехши, дәрдиш, дәрғайы, жәңкиты, тийезин, ишайыла, ишман, ислам, динийислам, кәдиришаффар, кудирет, сәхбдди, та, дяр, ұлама, ишанаат, шараат, ағайшы, хабархоншам, т. б. Бұл сөздер сөйлеу тилинде бирин сауатлы тар, рылардын тилинде гезлесесе, сауатсызлар қолланба, ды қолланса да архаизм сөзлер болып есанлайды.

Бұл сөздердің тейпаралары шығармаларда ауыспа, лы мәнісінде қолланылған. Мәселен *песик, намазлы, гер, намазшам* сөздері уақыты бидайрында қолланыл, ған. Әжипияз шығармаларында араб-парсы сөздері көбiрек орын алған. Оның тийкарына себебi: Әжипияз жабуақытында Саудия Мектепте оқып, Науаида Шер, газы ханның медресесинде ткерин «ахуа» итағын алын, шығуы болса керек (25, 104).

Әжипияздың творчествосындағы ушырасып жүрген сөздердин, бари араб-парсы сөздеринен, турмады. Ол араб-парсы сөздердин, дубийеде бизна, дебый, тмай, мтағы кирип кеткен сөзлердей дини пайдаланылған. Әжипияз творчествосында көркем сөз ретинде тек араб-парсы сөздерин қолланып қоймастн, секи турки-татартай тилдеринен, хәттеки рус сөздерин де дурис пайдалана билген (37, 61). Оның шығармаларында араб-парсы сөздерин қыз келишкелердин порт, ретин жасау ушын оның турли түсмин боуларын бе, риу ушын пайдаланылған.

Әжипияз шығармаларынды қыз-жауанардын қыз, сын, көзди, аузын, мойнын т. б. көрийилерин образды берну ушын көп гана араб-парсы сөздерин қолланыл, ған, бирақ булар Науаида да тап Әжипияздың қол, ланған сөздеринин мәнісінде келеди. Науаини көр, сетин отырғанымыздың себебик ол өз дәринде секи тилде де қосық жазған оның шығармаларында араб- парсы сөздерин де көп уштарасиды.

Әжипияз өз шығармаларында хаял сөзин *зайып, зау, дий* сөздерин меней қолланса, *көз* сөзин *дихтар* сөзи меней қатар қолланған.

«Әжипияз хаял-қыза артын көзин сүрреплегенде, жу, лар көзди, көзи сүзик, шәмши жадий, кумар, қозлаи, зұлны, тал-тал» (Ә, 134), *киисенин қазы қары, көзи, хан, қары* (Ә, 13), *жан алар жидий көзлерин* (Б., 63) *ишйиш, жадий* *жәллашын* *қашларе, қоман* *сыйақы* *сөлдий* беклерин қолланған. (Ә, 140). (Әжипияз хам Бер, дақ шығармаларындағы «көз» сөзи меней келетудын «жадыу» *парсыша* *сыйқарлы* *алдақын* *дотек* *мәниде* қолланылған. *Ал «шәмши»* *Әжипияздың тәртин* *жа, дыу»* *диабетинде* *көзди* *алдақын* *көзи* *сыйқарлы»* *ш, нақшыған көз мәнісінде берилген.*

«Әжипияздың тейпаралары көбiк қатарларында хаял, қызларды образды сүррептеуде төмендегидей сөзлер, де қолланылған.

Жайан—(жас), *камин*—(көз), *жай*—(қыздың қасын сүр, редесенде), *жабууб*—(сүйикти ашығы яры), *уафат* (*яв, дост*), *дихтар*—(көз), *сүйиш*—(жазды, жағымды), *лал*—(сөйлемситутын сақу), *фырак*—(айрамық), *әлей*—(қатын), *бәзә*—(мұлағым), *забун*—(кыяланыу, хәл, сиреу), *бахан*—(ауы), *лашын*—(көзи), *жадыу*—(сый, қырлы ойнақшыған), *жаза*—(кек), *азит*—*зүлмәт*, *хуси*—(ажар, бет-жуа), *шайы*—(шай), *улла-ай, даспан*—(тәрийиш), *сурсади*—(тулгетсн), *шаддық, сареси*—(жақсысы), *зреси*—(әрбек), *долашын*—(көринис), *шоласын*—(шырмалып), *сердан*—(мойын), *штаран*—(хәлсиз, шарасы), *шмай*—(кыялы суану, күс), *на, закат*—(назды, ерке, назды сүйкелдік).

Шайырдың шығармаларында араб-парсы сөздерин жуу сөз, сөз диабетин туринде де уштарасиды. *камәти, рәкпа*—(көринис), *сыру, дей*; *арафраз*—*хан мәти*—(тн, бойи бастаи аяғы келисикли); *әдеи-аркәи*—(әдеши); *шәмши-кәммәт*—(бой-сыны, көлмескен); *мушки, анбары*—(көркем көринисли), *лам әлифдек*—(Л—А хәрипле, рини *бирнеке*); *қыздың ерини усыған усанды*, *тнй, гы жанлат*—(көзини өткнрлиги), *зайыб, олма пәри, бәш*—(өз тейи емеске зая болма сулы, пәри), *хәмира*—(жоддас), *уафат*—(тағыс, яр-дост), *юқа, доа*—(жуқа ерини), *айшы, ширәт*—(ойнап күлнү), *уафикар*—(кейли жақын), *сахибәмайз*—(пәжли, ақаллы), *пә, йиу-нәстинде*—(хызметинде), *шхри, әзийл*—(ұллы ша, хәр, үлкен қала), *исли, зафирн*—(жадтырауық де, ниц туратуныв) *хәм* т. б.

Бул сөзлөрдүн көпчилигин усы маңисте Нафайы шыгармаларында да гезлестиремиз. Мысалы: *дандан* — тис, *додар* — ерин (96-бет), *яр* — сүйүккн (102-бет), *жилга* — өзин сулуу хэм шыр айлы сүүретте көрсөтүү (110-бет) *жадыр* — сыйкырлы, ойнакшыган, (112-бет), *либан* — тил (117-бет), *лөб* — ерин (164-бет).

Эжинияз қосықларында қыздың бойын, сынын «Әлиндек қайметін ай киби бүкин» — (дүзиу мойным оқ жайдай бүктін), мәнісінде ямаса «намәлифдек ләблерин» (бул қыздың аузын оймақтай), деп хәрипке усауы, көркем сүүретлеулер де бар.

XVIII—XIX әсирдеги шайырларымыздан Эжинияздың және бир өзгешелиги өзинен бурынғы Шығыстың атақлы шайырлары Нафайы, Мақтумқулылардың дәстүрінде хәрипке еликлеп, «Бери кел», «Әй әлип» шығармаларын дөрөттн. *Әлиф* — ақ жүзин, *Се* — шийрин ләбинен сорыуды, *Шын* — шараблы ләблерин, *Айн* — ақлымды алып хэм т. б. сөзлер арқалы қыз-келишеклердің төзәләмқ келбетин көз алдына слеслетеди.

Буннан биз Эжинияздың Нафайы дәстүрин қарақалпақ поэзиясына толық сиңире билген, өз дәуірінің новатор шайыры болғанлығын билемиз (37, 87).

Бундай жанрлардың Эжинияздың поэзиясынан кеңнен орын алуы оның сол дәуірдеги Хорезмдн Мунис, Агахий, сияқты шайырлары менен тығыз байланыс жасауы хэм Рудакий, Хафиз, Низамий, Нафайы, Андалип сияқты Шығыс классикалық поэзиясының сөз шеберлерінің шығармаларын тереңнен үйренгеннен болуы мүмкин (37, 88).

Эжинияз да Нафайы, Абай, Мақтумқулы сияқты хәриплерди ізбе-із алып сулуу қыздың образын тәриплейди. Шайырдың бундай тәриплеу ұсылын төмендеги схемадан көриу мүмкин:

«Бери кел»

Әлифтек, наз етін,
Бе—буралып, саз етін,
Те—туғашып, от киби,
Се—сәна, айтып
Жым—жамалымды өртешип,
Хайда—халым көргенш тұр,
Хий—қиялым қимде дур,
Дал—дауа тапмас бул дәртим,
Залы—зәуқым, қәсте жаным,

«Әй әлип»

Әй әлип—ақ йүзіндур,
Бе—белн қышпа дилбар,
Те—тисиндур дана-дана,
Се—сорып шийрин ләбин,
Жым—жамалым көрмегенше,
Хә—хәй-шарым кетиндур,
Хи—хиялымнан адастым,
Дал—дауа дәрдинге таптым,
Зал—зәхним хош егерлер,

Реҳи—румалым қолға алып,
Заҳи—зәхним кетин,
Сын—сиядек қашларым,
Шын—шәккердек ләблерин,
Сад—сапа сүрмек урын,
Зат—зар йығлап келдим,
Тайы—тақат қалмады,
Зай—зулым әйлеместн,
Айна—азәмлек болып,
Гайин—гажен қылмасын,
Фе—пана болған Жаҳанна,
Қап—қарарым болмады,
Көп—камалына келдим,
Ламы—лағлы ләблерин,
Мийм—мәнийдек бийшара,
Нун—набатдек ләблерин,
Ғау—ғанағыз дүниеда,
Хе—хәйуәз непе сени нәлеу,
Лам—линдек ләблерин,
Я—яйдек қашларым.

Ре—рауаж етти менн,
Зе—зайық болма,
Сын—сыз аудлап турарға,
Шын—шараблы ләблеринди,
Сат—сабыр әйлейин,
Зат—зайық болма,
Тай—табың хош мулайым,
Зайы—залым өңирше,
Айин—аққалымны алып,
Гайин—ғамзеп көксенн,
Фе—пәрен руумал тур,
Қап—қапақ қашың қарарға,
Кеп—қара көлериндур,
Лам—ләбин шийрин-шекер,
Мийм—миносн болыбон,
Нун—нәнис, қамқаны кнйген,
Ғау—ғана үденде барма,
Хе—хилалы хәкридип,
Ләм—ләвлийдек ләбиндин,
Я—ядына түсерме,

Бул жерде «Бери кел», «Әй әлип» қысқартылып алынды.

Эжинияздың «Бери кел», «Әй әлип» қосықлары Нафайының «Мухәммасы» тийқарында жазылған.

Қосық қатарларындағы түсиниксиз араб-парсы сөзлери төмендегилерден ибарат: «Бери кел» қосығында *зайқым* — кеуил, жақсы тәсир, *рәхәтли* — тәсирленнүү, хәуесленнүү, *сапа* — дәуран, *хәз* — маза қылып отырыу, *тақат* — шыдам, *ләмәлип* — араб хәрипн. (*лам* хэм *әлип* тен құралған хэм қос еки сызықты пайда етеди), бул жерде еринди соған усауып көрсеткен. Буннан басқа ләеринди сүүретлеуде «шәккердек ләблерин, ләмәлипдек ләблерин», сөзлери менен бернүү, *әйдек қашларым*, деп қасты оқ жайға усауын берген.

Бул қосықта бир қанша сөзлер фонетикалық өзгериске ушырап.—*дай*—*дей* суффикслери—*дак*—*дек* ески формасы менен бериледи. Ал, «Әй әлиф» қосығында ен түсиниксиз сөзлерге *иәржим-уятым* (парсы), *тийғы-жәллат*—көзиниң өткирлиги, ойнақшыған көз мәнісінде берилген, *зийба*—сулуу, *зайыб болма пәрийғаш*—зай болма перн, *набәлентке*—пәс адамға, *хош тақаллум*—жағымлы сөзли, *мунаққаш*—жарасықлы шағыс, *нәфис*—жумсақ, *шәқсүғар*—атқа жарасықлы шахзада, *хилал*—жаңа ай, *пәспин*—тәрийини—т. б. сөзлерди көрсетиуге болады. Оларды тек контекстке қа-

рап айырмасы, дара турганда түсиниксиз сөзлөр болып табылады. Әжипияз шығармаларындағы кейбіреу араб-парсы сөзлери Жүйең жырау, Күнхожа, Бердақ шығармаларында кездеспейді, тек Әжипияз творчествосына ғана тән сөзлөр болып есапланады: *ағсаң*—қайғы, қайғырыу (52); *бәд*—самал (179); *бәдтырақ*—жаман тәбиятты (109); *биз*—қус (171); *бақар*—қарар (93); *бәзим*—кеуіл қошлау (108); *бирян*—күйіу, жаныу (146); *биймағрур*—таң қаларлық естен танып қалу (55); *бозур*—зордан, елден (112); *гәрдан*—моңың (156); *гирян*—жылау, қайғылау (96); *гүлгүл*—гүл сыққым (144); *губба*—түйме (280); *губбар*—кеуілдегі қайғы (47); *гулаа*—сатыу; *гулат*—қайғы, хәенрет (107); *гусса*—қайғы дәрт (143); *дахан*—ауыз (167); *дәндан*—тис (105); *дирсам*—тыныш, кеуілі тыныш (70); *додак*—дәб, жуқа ерин (164); *духтар*—қыз (65); *жадыу*—сыйқырлы көз, ойнақшыған, алдақшы көз (140); *жисмин*—барлық денем (146); *зар*—зарға (42); *зәң*—хаял (94); *зофар*—жеңіс, қууаныш (117); *зерееи*—өребек (164); *зобан*—тіл (117); *ирада*—ықтыяр етиу, қозеу (117); *каман*—оқ жай (140); *киштан*—кеме (73); *кишиар*—ел жұрт (65); *қалыу*—бос жай (177); *қар*—енек (81); *ләб*—ерин (152); *мабруттажы*—қудайын мәртебесін (98); *мадбуб*—сүйікті шығар (болған) ар (61); *мәжәз-лиа*—өтирик жалған (158); *мәб*—шындық, арақ-шаран (87); *мәйра*—айыпкер (193); *мәлуи*—қайғы (115); *мәжит*—алыу (114); *жиклы бел*—қыпша белді (172); *пушпақ*—ғамхөр (113); *нағра*—ах урыу (73); *назақат*—назлы сұлулық (179); *нағадан*—хәленз, тәрсез (166); *намаан*—хәмеге жарасықлы көрину (48); *намекли*—дүз, сәхра (57); *нәрийаиш*—неридей сулы (153); *ниҳал*—жалғыз бәз (109); *рақаб*—душпан (111); *рагна*—гүлдей (97); *рийзун*—бейшынты қарағылы (48); *рузыи*—кәп, қыпша күйлер (61); *саһил*—ағалы (162); *сәмеу*—банық (53); *сәрәпраз*—тик, бәды жоқары (149); *сәрданжам*—тәярлық көриу (108); *саһил тәмиз*—билгер помла (113); *суд*—пайда (96); *сәйса*—ишес, тәйсе (203); *субхә шам*—күн түн (114); *тағуван*—қоян (192); *тағавы*—делділік пенен (141); *тумел*—ов мың (174); *улфикар*—кеуілмес, кеуілі жақын (179); *фыған*—айралық, тири гайы болыу (87); *хуб*—алайқлы (74); *хутиба*—зәхәр уу (116); *хәлидам*—бирге, жолдас болыу (196); *хәр сары*—хәр тәрепке (43);

хануа—көп уақыт (150); *хуск*—аңар бет (146); *шах-суйар*—шахзада (154); *шәд*—түн түн мәрен (111); *шәдшәд*—смы, кәдбегі (179); *шәшми*—кәзі (140); *шиддат*—ауыр қыйыншылық (161); *шәлашә*—жарасықлы (165); *шоқ*—көп (48).

XVIII—XIX ғасырдегі шайырларымыздың шығармаларында қарақалпақ тилине түсиникли болып кеткен араб-парсы сөзлери көбирек қолданылған.

Шайырларымыз өз дәуириде сауатлы адамның адамлар болғанлықтан, өзини бурини дәстанларини фольклорлық шығармаларини халықтан естити она ядлап, халыққа таратыуини да болған.

XVIII—XIX ғасырлердеги Жүйең жырау, Күнхожа, Әжипияз хәм Бердақ шығармаларындағы араб-парсы элементлерини қосық қатарларынан орын алғуын, олар жасаған хәм дәрекен тарийхий дәуирдеги лексиканың қалламын үйренуде ең керекли дәреилерди бири болып саналады.

Гөнерген сөзлер

Шайырларымыздың шығармаларында сырттан кирген (араб-парсы) сөзлерден басқа сол уақыттағы халық өмирине байланысты бир қанша гөнерген сөзлер де бар. *Қаза* ертедеги балық дәуір курады сәул кеме орнына қолданылған, қамыстан, жекетпен, иленген курад аты, *шарық*—сол дәуірде етік өмирин қолданылған. Сондай ақ олар, *дахан* (ауыз), *гәрдан* (моңың), *сәмек* (балық), *сүйли* (қырғай), *райшан* (қоян), *әл* (қол), *гелле* (бас) т. б. сөзлер де ушырасады. Усындай гөнерген сөзлерди тарийхий дәуірлер дәуамында белгили бир түсиниклерди атамалары болып, жәмийетлик турмыстың рауажлануына байланысты шығып қайған бөлегин *историзмлер*, ал анау я мынау түсиникти гөнерген атамасы болып есапланатуғын бөлегин *архаизмлер* деп атаған мақул (17, 222). Усылай етип, *архаизмлер* еткен дәуірдин жемиси, хәзир олардың орнына қолданылатуғын сөзлерди жоқлығынан гөнерип қалған.

Абай шығармаларындағы гөнерген сөзлер туурады Р. Сыздықова: «Абай лексикасындағы гәнер сөзлерди (архаизмлер менен историзмлерди) сөз еткенде, объектке еки түрли көз қарастан қарау керек. Бири Абай»

дың өз тусында-ақ гөнерген ямаса гөнере (пассивле-не) баспаған сөздер топары, екіншісі қазіргі норма-дан қарағанда гөнерген болып есепланатуғын сөздер—деп көрсетеді (61, 130).

Усы тийкардан биз классиклердің шығармаларындағы архаизмдер менен историзмдерді екі түрлі көз-қарастан алып ізертлейміз.

Шайырлардың қай-қайсысы да сөзлік составы жағынан фольклорлық шығармалардағы сөздерді қолданған, бірақ олардың шығармалары темасы, стилі, жағынан фольклорлық шығармалардан ажыралады. Мысалы: Бердақтың «Шежире», «Ақмақ патша» поэмалары фольклорлық традициялар тийкарында жазылған.

Күнхожаның «Түйе екенсең» қосығында әйбемгі фольклордағы «баба» сөзі *ата, жасы үлкен* мәнілерін аңлатады:

Жанлық ири — Шопан ата,
Малдың ири — Зәңгі баба,
Жылқы ири — Жылқышы ата,
Оларды хәм билермисең? (87)

Шайырдың өз шығармасында жанлықтың ири—Шопан ата, қара малдың ири—Зәңгі баба, жылқы ири—Жылқышы ата, түйенің ири—Ойсыл қара деп ертедегі халық аңызларына тийкарланған. Алаш—сөзі қазақ ель халқың билдиреди. Мәселен, Бердақтың «Шежиресінде» төмендегіше қолланылған:

Әнес, Мәлік—еккі киес,
Пайғамбардың сахабасы,
Әнес—қазақтың бабасы,
Соннан алаш болған екен (Б., 193),
Қазақ етті ар-намысты,
Ата «алаш» боп табысты (Б., 216).

Ал Әжинияздың «Шықты жан» қосығында, «Алты сан алашын гездім, тапмадым намай-нышан» (Ә. 63) деген бір қатарында ғана гездескені болмаса, басқа шайырларда алаштың дублетлік варианты қазақ сөзі менен келе береді.

Р. Сыздықова «алаш» сөзі тууралы мынадай пикир айтады: «Сөйтпн, алаш сөзі Абай тусының өзінде-ақ

буринғы әдебиятта қолланылған барлық қазақ халқы, қазақ ель және жай, жат деген түсінниклерді өзгертпн, аұмысалы мәнінде—халық, ел, жұрт хызметін атқарып, сүйрек ушырасатуғын архаизмнің элементке айналған (61, 133—136).

Бердақ «Шежиреде» көп ғана қарақалпақ урмұларының келпн шығыуы, олардың тәңбалары тууралы да айтады. Бунда тек шығармада көзге түсетуғын бір қанша гөнерген сөздерді гезлестіреміз:

Қият ураны—Арылхан,
Қоқырат ураны—Жайылған,
Мүйтеп ураны—Ақшолтан (Б., 204).
Халл уран болған екен (194).
Көнегес, мангыт ураны,
Шәлі-шоқай болған екен (195).

Будардың ишпен қыпшаққа уран болған Тоқсаба сөзі тууралы өз пикиримізді ортаға салайық: Тоқсаба шығармада *мес* (бурдюк) сөзінің синоними ретінде қолланылған...

Классик шайырлардың басқа шығармаларында да *мес* сөзі қолланылған: *Меслерін* арқалап шығалмай қырға. Қызыл құмды аралаған шопанлар (Кх.) алып ийпине *мес* немесін (Б., 23). Бул жерде *мес* сөзінің мәнісі, терідеп иеленген, дүзге шыққанда, суу қымыз қуятуғын ыдыс.

Ал тоқсаба—*мес* сөзінің ертедегі мәнісі, Бердақтың айтнуы бойынша қарақалпақлардың қыпшақ урмұының жауға шапқандағы ураны болған. Ал Т. А. Жданко: «тоқ (сытты), саба—қымыз, айран ушын тулып (бурдюк) сөзлерінің бирітнуінен пайда болған. Қыпшақлар жылқы өсірнуді де кәсіп еткен, қымыз таярлау иси де соған байланысты келпн шыққан. Қыпшақтар қаұмының Орта өсірдегі қыпшақтар менен қаналас болуына дәлел—олардың жауынгерлік ураны «тоқсаба»ның половец қаұымлары, рус жылнамаларындағы «тоқсобочи» менен үлес болуында».—деп көрсетеді (26, 45—49).

Тоқсаба сөзі соңынан *мес* сөзі менен аұмасқан. Соған қарап оны ертеде қолланылған гөнерген сөздердің қатарына жатқаруға болады.

Паремша «дәндан» А. Науайы шығармаларында «тис» сөзінің орнына қолланылған. Ол Әжинияздың

қосықтарында «сәдеп» пенен қатар қолданылып, «сүйек сәдеп» мәнісін аңлатады: *Сөрәфраз камәти сәдаф дәннанлы. Башыдан аяқы әдеп-арқанлы* (Ә., 140). Бұндай қатарлар басқа шайырларда гезлеспейді. Ал 1901-жылы А. Диваев тәрешінен Ж. Бекмухамедовтан жазып алынған «Алпамыс» дәстанында: *Дәннан саплы жәфұхар пышақ, беклериниң белінде ақшы.* (49) дегеніне қарағанда, сүйек мәнісіннің ертеректе-ақ бар екенлігін көреміз. *Жұрт* шығармаларда *ел-жұрт* түрінде *ел, халық* сөзлері менен қатар беріледі. Ал, дәстанларда *ел, халық* хызметін атқарған. Шайырларымыздағы *«мен бүйерде жүрген иши зәрделі, ел-жұртты көрмеген ағыр зәрдели»* (Ә., 57), деген қатарларға қарағанда «жұрт» сөзінің ертеде қолданылып, соңғы ұақыттарда гөнерген сөзге айналғанын көреміз. Біздің пикиримизди Н. Дәуқараевтың төмендегі пикирін тастыйықлады: «Бурын тайналар жыйындысының улығамалық атағы мәнісінде «халық деген сөз болмаған, оның орнына дәстанларда «ел», «жұрт» сөзлері қолданылған (20, 65—66).

Екинші топардағы гөнерген сөздер тийкарынан феодализм жәмийетіндегі күн көриуге, яғни, ярымфеодаллық хожалықтардың ислеп шығаруы күшлеріне байланысы турмыс өзгешеліклерін көзге елеслетеді. Олар дәзіргі көз-қарастан *гөнерген сөзлер* болып есепланады.

XVIII—XIX ғасырларда хәм оннан бурында қарақалпақтарда дийханшылық, шаруашылық, балықшылық, айрым ұақыттарда құс салыу арқалы комплексті хожалық рауажланған. Сонықтан да халық дичалығында: *үш ай сағыным* (шаруашылық), *үш ай қауыным*, (дйханшылық) *үш ай шабағым* (балықшылық), *үш ай қабағым* (дйханшылық), деген сөздер де бар.

Қарақалпақтарда дйханшылық, шаруашылық пенен бир қатарда балықшылық та әҳмийетди роль атқарған. Тийкарынан, балықшылық пенен Сырдарьяның қуяр жерінде, атауларда жайласқан ауыллар шугыланған. Балықшылар балығын елдің дйханшылық пенен шугыланатуғын жерлеріне алып барып, гәллеге алмастырып турған (31, 10).

Ақ шабақ пенен ақ сазан, шылымтал есип қатындар, шыпталарын жууырды (Жж., 59), *Қыры дйхан*

шылық, суғы сәмекли (Ә., 59). Құстарға қатнасты шығармалардан бир қанша гөнерген сөздерін гезлестіреміз: *Сен бағ едің бұлбил ушты, зағ қалды* (Ә., 43), *Қустың жеми тоят деди* (Б., 175), *Сунқар түлеткен туғыр бар* (Б., 210), *Тумағасы зерли гүмис* (Б., 66).

Шайырлардың қосықтарында ел басқаруы ислеріне байланысы хәмел атамаларын да көплен гезлестіреміз. Хийуа хандығы қарақалпақтарды басқаруы ушын бурынғы бийлердің үстине жанадан «аталық», «беглер-бегі» деген еки түрлі хәмел шығарын, оларға тек хан тәрешінен тайынланған адамлар ғана қоылатуғын болған (57, 36).

XVIII—XIX ғасырлардағы шайырлардың өмір сүрген дәуірінде ел бийлеушіліктің еки түрлі характерін көреміз. Буның бириншісіне: *хан, аталық, жүз басы, елиулік, ойлық, найын қазы т. б.* үстемшілік еткенлігі төмендегі мысаллардан айқын көрнеді: *Мақтамадым аталықты* (Кх., 104), *Ханға бекке сөз айтнаға* (Кх., 110), *Инақы бектиң баллары, қыйсық болса да жоллары* (Б., 132), *Өзи беглер-бегі болды* (Б., 132), *Оны қазы деп ким айтар?* (Б., 144), *Бек, төре, хан хәм бийлерден қайтнаған. Жұрт сораған құс бегі болды* (Б., 226), *Метер менен құсбегиси* (Б., 243), *Алпыс еки хәмелдар, отыз еки мөхирдар* (Б., 265), *Елиулік бийлерге бермеге хабар* (Б., 312).

1873-жылы қарақалпақтар Россияға қосылғаннан кейінгі дәуірде хәр түрлі лауазымлардың атамалары да ушырасады: *болыс, ақ сақал, ояз, губернатор, патша.* Хәм мақтап *Қүлен болысты* (Б., 48), *Патша тағын мингенде* (Б., 368), *Шах қуғанар перзентине* (Б., 373), *Өлди менің баярым да* (Б., 397), Бул сөзіме қулағын сал ақылың болса, *Қүлен болыс* (Б., 234). Классик шайырлар өз ұақтында атқа минерлердің артық-кемісін минен, сынап жағымсыз тәрешілерін өз қосықтарында өткір сөздер менен әнкаралавған. Олардың дәретпелерінде гезлестетуғын бұндай атамалар өз дәуірінде актив қолданылған, бирақ ески феодаллық мәмлекеттің қулауы менен жоқарыдағы әмел атамалары да сапастырылды. Бул сөздер дәзіргі әдебий тилимнің көз-қарасынан қарағанда, гөнерген сөзлердің историзмлер топарын құрайды.

Шайырлардың шығармаларында диний түсініклер,

ге байланыссыз мынадай сөзлер гезлеседи: *ахун, суйны, ийшан, шайық, пир, хожа, қызыр, ийем, қазы, құдай, алла, хақ, яратқан, шейит, шайқы, құбра, жаббар, дуға, маазин, таадат, ибарат, бәрхақ, уммет, ийшалла, қаза, бәла, әлхам, дуғағой, расулалла, әзирейил, жабрайыл, зикир, сабақа, бейши, дозақ, пәтих, жиназа, ориза, құрбан, хайт* т. б. мысаллар.

Ул бермеген *ийемди* (Жж. 17), *Бузық болды ийшаны* (Жж., 27), *расулалланың үмметі* (Кх., 102), *Мен өзим дақтың қулыман* (Кх., 103), *Сабыр қылың бәлага* (Б., 272), *Әлхам оқып үстине* (Б., 291), *Яратқан алла талаға* (Б., 256), *Бұл сөзимди тыңла гилең биш-ийман* (Б., 41), *Бузылып кетти суйны, ийшаны* (Б., 47), *Иби Хажып шейит өлди* (Б., 229), *Шайқы құбра дуға қылды* (Б., 229), *Мәзини айтар азаның* (Б., 239), *Бердимурат дер ийшалла* (Б., 241), *Бәршәни яратқан бәрхақ* (Б., 240), *Жарықайгөр мени Жаббар* (Б., 238), т. б.

Көрсетілген диний сөзлер де хазирги әдебий тилдің көз-қарасынан гөнерген сөзлер топарын құрайды. Қарақалнақ халқының ески мәдениетіне байланыссыз қызлардың услап тутқан затлары, киім-кеңшектері, аттың ер-турманы, губба, жипек шапан, хәйкел өңір моншақ, әребек, билезик, шашбау, халқа усаған сөзлер шайырлардың шығармаларынан өз орнын алған. Олар да хазир жәмийеттеги атқаратуғын затлық мазмуны менен гөнерген. Мысалы, Әжинияздың қазақтың шайыр қызы Қыз Меңешке өз елиндеги қыз-жигиттер, олардың безеніу затлары тууралы тәрийилеуин келтирейик:

Жигити бизни елдиң болар гошшақ,
Белниде тилла кәлар, алтын тишақ,
Мингени арғымақ ат, бели құлдай,
Үстінде ақбасы ер, басы шошақ,
Басында алтын жүден, қос сийлемет,
Көлекшениң тишағы қушақ-қушақ,
Өткерген құйрығына алтын губба,
Жалы менен кекалди маржан-моншақ (Ә., 240),
Көшкенде көленкелі бар гүймеси,
Көйлегі дараыдан он гүймеси,
Шыдамы өңір моншақ бар жөнеси,
Билезик, жүзик, сырға көп немеси,
Бел қылдай өңірінш хәр гүймеси,
Тастан қатты төсінде қос мөмнеси (Ә., 239).

Бұл көрсетілген сөзлер өткен әсирлерде актив қолданылған. Хазирги әдебий тилде тек айырым турмыс картиналарын, этнографиялық жағдайларды сүуретлегенде ғана тилге алынады. Шайырлардың қосықларында азық-ауқатқа байланыссыз гөнерген сөзлер де гезлеседи:

Ат шоқай болды қазбаға (Жж., 52), *Ат шоқай, қара өлең* бизге ылайық (Кх., 67), *Емдәри болды бәсалай* (Кх., 122), *Быламыққа аузы күйин* (Б., 147), *Быламық* сындырар тисинди (172), *Жеген бир зағараң* палдан жақсырақ (Б., 143), *Жармақты* иш, белниди буу (Б., 153).

Шайырлардың дәрәтпелеринде Октябрь революциясына шекем қарақалнақтар арасында қолданылған ақша бирлигиниң түрлері (*аббаз теңге, тилла, пул*) хәр қыйлы салық атамалары (*салғырт, үсир, шитир, май пулы, шоп пулы*), өлшеу атамалары да (*онсери, онағары, ярым батпан*) т. б. гөнерген сөзлер қатарына киреди.

Усылай етип, изертленген шайырлардың тили, бириншиден, фольклорлық шығармалардың сөзлик составы менен, екншиден, Шығыс халықларының әдебиятына байланыссыз болып, олардың көпшилиги араб-парсы, өзбек, түркмен, қазақ тиллеринен кирген. Олар қарақалнақ шайырларының, Науайы, Мақтумқулы, Фзыұлы, Абай сыяқлы тууысқан елдердің белгилі классиклеринен үлги алыуы изтийжесинде өзлестирілген сөзлер болып есапланады.

Хазирги күнде бундай өзлестирмелер оқыушылар журтшылығына түсиниксиз тек шайырлардың шығармаларында сақланып қалғаны болмаса, хазирги поэзияда қолданылмайды. Сонлықтан бундай сөзлер сол шығармалардың хәр бир басылуында сөзликлер арқалы түсиндирилип жүр.

Мәселен, Әжинияз шығармаларында басқа шайырларға қарағанда шеттеп кирген сөзлер көбирек орин алған: *айшыширәт* (ойнап күлиу), *айуам* (пуқара, жай адам), *әдалат* (туурылық, киши пейиллик пенен), *әждат* (ата-бабасы, тухым-тебериги), *әл*, (қол), *әлей* (қатын), *әлмудам* (бәрхама, барлық ұзқға), *бәд* (самал), *баз* (қус), *бәдгырнақ*, (жаман тәбиятлы), *бәзим* (сапар етиу), *бәзья* (мулайым, әлпайым), *бирян* (кү-

ҚЫСҚАША ЖУУМАҚ

XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырлары Жийен жырау, Құнхожа Әжинияз, Бердақтың шығармалары қазіргі қарақалпақ әдебиі тіліне бір қанша жақын болғаны менен бір қатар өзгешеліктерге де иіе. Бул өзгешеліктер, біріншіден, Октябрь революциясына шекемгі Орта Азияда жасаушы түркі тілдес халықтар арасына таралған «түркі» әдебиі тіліне байланысты болса, екіншіден, ауызеки сөйлеу тілі тийкарында пайда болған өзгешеліктер. Бұған фонетика тарауында мыналардай қубылыстарды көрсетіуге болады.

Әдебиі тілде қолланылатуғын айырым сеслердің шығармаларда басқа сеслер менен алмасыуын гезлесестіреміз.

1) Сөз басында *o* сесінің орнына *a* сесі: *аннан* (оннан), *анда* (онда), *аңа* (оған), *андын* (оннан);

2) Бірінші хәм екінші бууыларында, сондай-ақ аффикселерде де *e > ә* алмасыуы; *мән*, *сән*, *сәйбет*, *өтән*, *етсә*, *шөллердә*, *ийгиткә*.

3) Сөз басында *t > д* қубылысы: *диш* (тис), *дилмаш* (тилес).

4) *ж > й* ге өтиу процессі: *йаш* (жас), *йақшы* (жақсы), *йалғыз* (жалғыз), *йер* (жер), *йол* (жол).

5) Сөз ақырында *s* сесінің орнына *ш* сесінің келіуі: *баш* (бас), *қаш* (қас), *диш* (тис) т. б.

6) Шығармаларында *r* сесінің түсіп қалауы (*й, ай*) сеслерге өтиуі: *улығ*, (улы), *кишиғ* (киши) т. б.

7) Әжинияз қосықларында «бол» феилінің басындағы *b* сесінің түсіп қалуы хәм оның орнына оғуз тілдеріне тән «ол» формасының қолланыуы: *олдым* (болдым), *олан* (болған), *олма* (болма), *олса* (болса), *олур* (болар), *олуб* (болып).

Морфологиялық формалар, тийкарынан қазіргі әдебиі тілдің нормасына сөйкес келгені менен, сырттан кирген айырым морфологиялық өзгешеліктер де шайырларымыздың гейбир қосықларынан орын алған.

Мысалы, Жийен жырау басқаларға қарағанда ески морфологиялық формаларды көп қолланыбайды, бул оның шығармаларының бизге жыраулар арқалы ауызша келип жеткенлігінен болыуы керек. Керісінше, оның қосықларында атауыш феилдің барыс сеплігі формасы—*арға—ерге* актив қолланылған. Ал басқа шайырларда оның орнына—*ығға*, ямаса—*мақ—мек* формасы берілген. Соған қарағанда бул грамматикалық форма сөйлеу тіліне тән болыуы керек.

Атлық жасаушы аффикселерде қазіргі әдебиі тіліміз формаларында қолланылған. Олардың тек айырымлары ески сөз жасаушы аффикселер болып есепләнәді.

Сеплік бетлеу, көплік, тартым аффикселерінде де тек айырым говорлық өзгешеліктер ушырасады.

Келбетліктерде қазіргі әдебиі тілдегі түрінде қолланылған, Алмасықлардың қазіргі әдебиі тілдегі формалары менен бір қатарда *буу* (бул), *шуу*, (шул, сол), *ошпуу*, *ошбуу*, т. б. түрлері де гезлеседі.

Санлықтар шайырлардың шығармаларында гейде *екки* (еки), *жетти* (жеті), *алтмыш* (алтыс), *жетмиш* (жетпіс) формаларында да қолланылған.

Келбетлік феилдің —*мыш—миш—ан—ен*, *миш*, хал феилдердің *убан* формантлары шайырлардың тек айырым қосықларынан орын алып, олардың Шығыс классиктерінің стилінде жазылған қосықларында гана ушырасады. *дур* формантының әдебиі тілдегі—*ди—ди* түрлері шығармаларда қатар қолланылған,—*дур* формасы да жазба түрде келип жеткен шығармаларда көбірек көзге түседі.

Көмекин сөзлерден *киби*, *яңлы*, *яңлығ* ұсаған сөзлер қолланылған. Сондай-ақ *менек* тиркеуіші менен бирге *бирлән*, *билән*, *билә* сөзлері де ушыраса береді.

Шығармалардың сөзлік состаны тийкарынан қарақалпақ сөйлеу тіліне тән сөзлер. Шайырлар тіліндегі араб-парсы элементтерінің көбісі бұрыннан қарақалпақтардың сөйлеу тілінде қолланылып жүрген сөзлер. Олардың ишнде диний түсінікті билдиретуші сөздер де жоқ емес. Сондай-ақ, ескиден қолланылып киятырған китабий тіл дәстүрі, әсіресе Әжинияз шығармаларынан орын алған. Бул оның басқаларға қарағанда сағатлылығына байланысты болыуы керек.

Шайырлар тилиндегі гөнерген сөзлердің көпшілігі, олардың өмір сүрген дәуірінен бұрын пайда болған фольклорлық шығармаларда қолданылған сөздер. Гөнерген сөзлердің айырымлары сол дәуірдегі ел басқаруға, ескі жәмийеттің социал-экономикалық, саясий турмысына байланысты сөздер.

Классик шайырларымыздың шығармалары бизің дәуірімізге ауыздан ауызға өтуі арқалы жеткен. Сондықтан усы дөретпелердің текстине жергиіклі сөйлеу тилинің тәсірінің тийгенлігі көрінеді. Шайырлардың дәмнесі де өз шығармаларын қарақалпақ тилинің арқа диалектінде дөреткен. Өйткені олар арқа районлардың территорияларында тууылған. Шайырларымыздың шығармаларының барлығы да олардың ағайын-тууғындарынан, сондай-ақ сол арқа диалектінде сөйлеушілерден жыйналған.

Шайырлардың тилинде басқа тилден кирген сөзлер орынсыз қолданыла бермеген. Шығармаларда өзлестірілген сөзлердің басқалығы көбинесе сезілмейді. Бул сөзлер сол халықлар менен саясий-экономикалық, мәдени қатнастардың нәтижесінде келип кирген.

XVIII—XIX ғасырлардегі қарақалпақ шайырлары жазба әдебиі тилдің тийкарын салыушылар болған.

Усылай етип, шайырлардың шығармаларына тийкарлана отырып, Октябрь революциясына шекем қарақалпақ халқы сөйлеу тили тийкарындағы жазба әдебиі тилге иіе болды деп айта аламыз. Биз сөз етип отырған қөлем иіелери сол жазба әдебиі тилдің барлық стильдерин емес, тек поэзия стилин ғана раўақландырған. Хәр түрлі стильдегі әдебиі тилиміз Совет дәуірінде 40-жыллардан кейин пайда болды.

ШӘРТЛИ ҚЫСҚАРТЫУЛАР

Ә.—Әжинияз. Нөкис, 1965, 1975.

Б.—Бердақ. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис, 1950, 1960, 1977.

Жж.—Жийен жырау. Посқан ел. Нөкис, 1981.

Кх.—Күнхожа. Қосықлар. Нөкис, 1960.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Андрианов Б. В. Қарақалпақтардың Әмбүдәрінің төменгі жағына көшпін қоныслауы тарихынан. Нөкис, 1963.
2. Аралбаев Ж. Қарақалпақ тили диалектлеринин гейпара мәселелери.—«Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1947, 22-август.
3. Аралбаев Ж. Қарақалпақ тилинин фонетикасы (канд. дисс. қолжазба) Алматы, 1949.
4. Әбилқасимов Б. Дала Ұлағаты газетинин тили (анд. дисс. қол жазба). Алматы, 1964.
5. Әбилқасимов Б. Алғашқы қазақ газеттеринин тили. Алматы, 1971.
6. Әлеуов Ө. Әжинияздың агартушылық ойлары. Нөкис, 1982.
7. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, I. Материалы по диалектологии. М., 1951.
8. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II. Фонетика и морфология, часть I. М., 1952.
9. Баскаков М. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть IV, лексика, М., 1962.
10. Батманов И. А., Арағачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962.
11. Батманов И. А. Современный киргизский язык. Фрунзе, 1953.
12. Бекбаулов У. Қарақалпақ тилинин Мойпақ гөворының дауыслаулар системасы.—Вестник Каракалпакского филиала АН, УССР, 1963, №4.
13. Бекбаулов У. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. Автореферат канд. дисс. Нукус, 1966.
14. Бекбаулов У. Қарақалпақ тилиндегі өзлестіріме сөзлердің қолданылуы ҳаққындағы мәселеге. Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис, 1970.
15. Бекбаулов У. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарихий-лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, 1979.

16. Бердимуратов Е. Жийен шығармаларының тили ҳақында.—«Әмнүдәрья», 1958, №4.
17. Бердимуратов Е. Ҳазирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968.
18. Будаев А. Д. Вокализм карачаево-балкарского языка. «Родной язык и литературы в кабардинской и балкарской школе». Нальчик, 1967.
19. Даниелман Ф.—История естествознания. II—М.—Л., 1963.
20. Дауқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиәти тарихының очеркleri. Нөкис, 1961.
21. Дауқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Итом. Нөкис—1979.
22. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М—Л., 1948.
23. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.
24. Жумалиев Қ. Қазақ әдебиәти тарихының мәселелери және Абай поэзиясының тили. Алматы, 1960.
25. Жумамуратов Т. Әжинияздың алтын гәзирәсини кир шалмасы.—«Әмнүдәрья» 1962, №2.
26. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков.—Труды института этнографии им. Миллухо-Маклая, новая серия. Т.—IX. М—Л., 1950.
27. Исмаилов Б. Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиәтлик характери ҳақындағы мәселеге.—«Әмнүдәрья», 1959, №3.
28. Исмаилов Б. Қунхожаның әмири ҳәм творчествосы. Нөкис, 1961.
29. Искахов А. Местонаимие—ИСГТЯ. II. Морфология. М., 1956.
30. Камалов С. Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийуә хәп-ләриәи ҳәрәи хәлиқ-азатлық түреслери. Нөкис, 1955.
31. Камалов С. XVIII әсирдеги қарақалпақ-рус қатнасық-лары. Нөкис, 1966.
32. Қаримов А. Жийен-жираўдың әмири ҳәм творчествосы. Нөкис, 1963.
33. Кенесбаев М., Мусабәев Г. Қазирги қазақ тили (лексика, фонетика). Алматы, 1962.
34. Кононов А. Н. Родословная туркмен. М.—Л., 1958.
35. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка М.—Л., 1960.
36. Кононов А. Н. «Оғус-намә», «Мухаббат-намә»,—«Вопросы языкознания», 1963, №5.
37. Қалимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. Нөкис, 1981.
38. Қазақ тилинің қысқаша этимологиялық сөзлиги. Алматы, 1966.
39. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис. Алматы, 1964.
40. Қурышжанов Ә. «Китабий тил» материалларынан.—Қазақ тили тарихи менен диалектологиясының мәселелери. 2-шығығы. Алматы, 1960.
41. Қурышжанов Ә., Төманов М. Орхон—Енисей жазығы ескерткишлериниң изертленуі тарихи мен грамматикалық очеркleri. Алматы, 1964.
42. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.
43. Махмудов А. Қазақ тилиндеги архаизмдер мен диалектизмдер (Канд. дисс. қолжазба). Алматы, 1963.
44. Мақсетов К. Қарақалпақ қағарманлық дәстанларының поэтикасы. Нөкис, 1965.
45. Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казахско-киргизского языка, часть I. Сиб., 1894.
46. Муталлибов С. М. Морфология на лекенка тарихидан қисқача очерк. Ташкент, 1959.
47. Наджиб А. Хорезмий. «Мухаббатнама». М., 1961.
48. Насыров Д. С. Хамидов Х. Памятники дореволюционной каракалпакской письменности.—Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1961, №4.
49. Насыров Д. С. Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности.—Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, №1.
50. Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус—Казань, 1976.
51. Насыров Д. С. Қарақалпақ тилинде келбетлик феиз. Нөкис, 1964.
52. Ниязов А. Шымбай товориынан дауыслалар системасы.—Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1963, №3.
53. Очерки истории Каракалпакской АССР, том I. Ташкент, «ФАН», 1964.
54. Решетов В. В. Узбекский язык, Введение, Фонетика. Ташкент, 1959.
55. Рустамов А. Алишер Навоийнинг «Махбуб ул кулуб» асаридағы байли бир грамматик хусуситлари (канд. дисс.) Ташкент, 1959.
56. Рясинен М. Материали по исторической фонетика тюркских языков. М., 1955.
57. Сағитов И. Т. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1958.
58. Самойлович А. Н. К истории литературного Среднеазиатско-турецкого языка-сб. «Мир-Али-Шер». Л., 1928.
59. Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в алербийжанском языке. 1966.
60. Сыздықова Р. Абай тилиндеги негизги морфологиялық ерекшеликтер. (канд. дисс. қолжазбасы) Алматы, 1959.
61. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тили. Алматы, 1968.
62. Тилеумуратов М. Бердақ шығармаларының тарихий дерекleri. Нөкис, 1968.
63. Убайдуллаев К. Ҳазирги заман қарақалпақ тили (фонетика) Нөкис, 1965.
64. Фазылов Э. Узбек тилининг тарихий морфологиясы. Ташкент, 1965.
65. Хидыров М. Х. Туркмен дилинің тарихыдан материаллар. Ашгабат, 1960.

66. Ҳамидов Ҳ. Наблюдение по языку бухарских каракалпаков (лексика). Вестник Каракалпакского филиала АН УССР, 1964, №3.
67. Ҳамидов Ҳ. Эпичина шайхоналарнинг қол қолмаси. «Эпичина», 1962, №3.
68. Ҳамидов Ҳ. Эпичина шайхоналарнинг янадан табиқан қолқолмаси.—«Эпичина», 1963, №5.
69. Ҳамидов Ҳ. Карақалпақ тили тарихининг очеркдери. Нокис, 1974.
70. Ҳозирги карақалпақ тили (морфология) Нокис, 1974.
71. Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабияти классикдери Ташкент, 1963.
72. Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов, X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961.
- Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962.

МАЗМУНЫ

Киришү	3
I. XVIII—XIX асирлердеги карақалпақ классикдери тилини фонетикалық өзгешеликдери	10
II. XVIII—XIX асирлердеги карақалпақ классикдери шайхоналарини морфологиялық өзгешеликдери	27
III. XVIII—XIX асирлердеги карақалпақ шайхоналарини лексикалық өзгешеликдери	53
Қысқаша жуумақ	72
Пайдаланилган әдебиятлар	75

Дүйсенбай Сайтов

ЯЗЫК ПРОИЗВЕДЕНИИ КАРАКАЛПАКСКИХ
ПОЭТОВ XVIII—XIX ВЕКОВ

*(На основе материалов произведений Жиеп жрау,
Кунходжи, Ажининза и Бердах)*

На каракалпакском языке

Издательство «Каракалпакстан»

Нукус—1989

Редактор: *З. Бекмуратов*
Художник: *Р. Кдырбаев*
Худ. редактор: *Н. Кыдыров*
Тех. редактор: *О. Жумабаев*
Корректор: *Г. Турымова*

ИБ 3430

Терийге берилген ўақты 13.III.89. Басыўга рухсат етилген ўақты 28.IV.89. РК 30604. Қағаз форматы 84x108^{1/2} Типографиялық қағаз №2 Әдебий гарнитура. Кегель 10 Жоқары баспа усылында басылды. Көлемі 2,5 баспа табақ. 4,20 шартли баспа табақ. 4,21 есап баспа табақ. Тиражи 1000. Заказ 836. Баҳасы 30 т.

742000. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис қаласы,
К. Маркс көшесі, 9.

ҚҚАССР Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша мәмләкетлик комитетиниң «Правда» газетасының 50 жыллығы» атындағы Нөкис полиграфкомбинаты.
742000. Нөкис қаласы, К. Маркс көшесі, 9.